

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Західноукраїнський національний університет
Навчально-науковий інститут новітніх освітніх технологій
Кафедра правознавства і гуманітарних дисциплін ВННІЕ

ГОРДЕНКО Алла Петрівна

Подружнє насильство як прояв деструктивних трансформацій соціального інституту сім'ї/ Armed violence as a manifestation of destructive transformations of the social institution of the family

спеціальність: 053 – Психологія
освітньо-професійна програма – Психологія

Кваліфікаційна робота

Виконала студентка групи
ПСзм-22
А. П. Горденко

ТЕРНОПІЛЬ-2025

АНОТАЦІЯ

Горденко А. П. Подружнє насильство як прояв деструктивних трансформацій соціального інституту сім'ї. – Рукопис.

Дослідження на здобуття ступеня вищої освіти «магістр» за спеціальністю 053 Психологія, освітня програма «Психологія» – Західноукраїнський національний університет. – Тернопіль, 2025.

У кваліфікаційній роботі здійснено комплексне дослідження проблеми подружнього насильства як прояву деструктивних трансформацій соціального інституту сім'ї. Проведено аналіз теоретико-методологічних підходів до вивчення сімейного насильства та окреслено їхній пізнавальний потенціал для розуміння сучасних соціальних змін. Теоретично обґрунтовано сутність, причини та соціальні наслідки подружнього насильства як специфічної форми насильницьких сімейних практик. Емпіричне дослідження, проведене на матеріалах Тернопільської області, дозволило визначити рівень обізнаності населення, поширені поведінкові стратегії та соціальні установки щодо цього явища. На основі отриманих результатів розроблено рекомендації, спрямовані на запобігання подружньому насильству та посилення механізмів профілактики насильницьких практик у сімейному середовищі.

ANNOTATION

Gordenko A. P. Armed violence as a manifestation of destructive transformations of the social institution of the family. – Manuscript.

Research for the degree of higher education "Master" in the specialty 053 Psychology, educational program "Psychology" – West Ukrainian National University. – Ternopil, 2025.

The qualification work carried out a comprehensive study of the problem of marital violence as a manifestation of destructive transformations of the social institution of the family. An analysis of theoretical and methodological approaches to the study of domestic violence was conducted and their cognitive potential for understanding modern social changes was outlined. The essence, causes and social consequences of marital violence as a specific form of violent family practices were theoretically substantiated. An empirical study conducted on materials from the Ternopil region allowed us to determine the level of awareness of the population, common behavioral strategies and social attitudes towards this phenomenon. Based on the results obtained, recommendations were developed aimed at preventing spousal

violence and strengthening mechanisms for preventing violent practices in the family environment.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ СІМЕЙНОГО НАСИЛЬСТВА В НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ.....	8
1.1. Трансформація сім'ї як соціального інституту у процесі модернізації сучасного суспільства.....	8
1.2. Подружнє насильство як деструктивний соціальний процес.....	15
Висновок до розділу 1.	24
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ЗМІСТ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ.....	25
2.1. Методичні та технологічні основи вивчення соціальних уявлень про практики подружнього насильства.....	25
2.2. Соціальні практики подружнього насильства як наслідки трансформаційних процесів інституту сім'ї.....	31
Висновок до розділу 2.....	39
РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ МОДЕЛІ ТА ПРЕВЕНТИВНІ ЗАХОДИ ПРОТИДІЇ ПОДРУЖНЬОМУ НАСИЛЬСТВУ	40
3.1. Моделі соціальних практик насильства у подружніх відносинах.....	40
3.2. Вдосконалення заходів щодо запобігання насильницьким практикам у подружніх відносинах.....	46
Висновок до розділу 3.....	50
ВИСНОВОК.....	52
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ЛІТЕРАТУРНИХ ДЖЕРЕЛ.....	54

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Проблема подружнього насильства належить до числа найгостріших соціальних викликів сучасного суспільства. Зростання кількості випадків домашньої агресії та тяжкість її наслідків свідчать про масштабність і небезпечність цього явища. Подружнє насильство не обмежується лише міжособистісним конфліктом, воно набуває ознак системної соціальної проблеми, що негативно впливає на психологічне, фізичне та соціальне благополуччя особистості, сім'ї та суспільства загалом.

Результати вибіркового дослідження у різних країнах вказують на високий рівень криміналізації сімейних стосунків. Значна частка умисних убивств, тяжких тілесних ушкоджень, доведень до самогубства, катувань та інших злочинів відбувається саме в межах сімейного середовища, що підтверджує вразливість цієї соціальної групи до проявів насильства. Таким чином, сім'я, яка вважається базовим осередком суспільства, нерідко перетворюється на простір ризику, де домінують деструктивні моделі взаємодії.

Подружнє насильство має подвійний характер наслідків: з одного боку, воно руйнує психічне та фізичне здоров'я жертви, з іншого – провокує соціальні деформації, адже сім'я виступає ключовим інститутом відтворення населення та первинної соціалізації. Діти, які зростають у сімейному середовищі, де присутні практики насильницької поведінки, схильні засвоювати їх як норму, що зумовлює подальшу трансляцію агресивних моделей у майбутньому сімейному та суспільному житті. Відтак, подружнє насильство стає чинником відтворення насильства й агресії на рівні всього соціуму.

Попри масштабність проблеми, у багатьох країнах і досі відсутня належна статистика, чітка класифікація причин і факторів виникнення сімейного насильства, а також ефективні механізми його запобігання. Додатковою складністю виступає латентність цього явища: значна частина випадків залишається прихованою через страх жертв, соціальну стигматизацію та недовіру до правоохоронних інституцій.

У зв'язку з цим актуалізується потреба у глибоких теоретичних і емпіричних дослідженнях подружнього насильства. Такі дослідження мають сприяти формуванню науково обґрунтованих підходів до профілактики, створенню ефективної системи соціально-правового захисту постраждалих та

розробці комплексних програм підтримки сімей, які перебувають у кризових ситуаціях.

Ступінь наукової розробленості проблеми. Проблема подружнього насильства у сучасному суспільстві є одним із найбільш актуальних об'єктів міждисциплінарних досліджень, оскільки вона поєднує у собі соціальні, правові, психологічні та медико-педагогічні аспекти. У світовій практиці ця проблематика розробляється з другої половини ХХ століття, зокрема у працях Л. Волкер, яка сформувала концепцію «циклу насильства» та ввела поняття «синдром побитої жінки», М. Страусса і Р. Геллеса, котрі створили «Conflict Tactics Scale» для вимірювання поширеності сімейного насильства, а також Е. Джонсона, який виокремив поняття «інтимного тероризму» та «ситуаційного насильства». Значний внесок у дослідження гендерних аспектів подружнього насильства зробили Д. і Р. Добаш, а вплив міжгенераційного відтворення моделей агресивної поведінки розглядав Д. Фінкелгор. В Україні інтерес до проблеми подружнього та сімейного насильства активізувався наприкінці 1990-х років у зв'язку з появою перших законодавчих ініціатив і розвитком системи соціальної роботи. Українські дослідники аналізують явище у соціологічному, психологічному та правовому вимірах: зокрема, О. Балакірєва та Т. Бондар досліджували поширеність та соціальні чинники насильства, Н. Шуст, О. Цільмак і Т. Орлова розглядали правові механізми протидії цьому явищу, тоді як О. Кікінеджи та І. Бондаревська зосереджувалися на психологічних наслідках для особистості. Проблему девіантної поведінки та соціальних ризиків у контексті насильницьких практик вивчав О. Яременко, а соціально-педагогічні підходи до допомоги постраждалим окреслювали Л. Коваль та І. Кочан. Дослідження Н. Побірченко й О. Хміля були спрямовані на вивчення впливу подружнього насильства на процес соціалізації дітей. Науковці також окреслюються ключові напрями аналізу проблеми, серед яких виокремлюються соціально-правовий, соціально-психологічний, медико-психологічний, педагогічний та гендерний аспекти, що свідчить про багатовимірний характер подружнього насильства та необхідність інтеграції різних підходів до його вивчення і подолання.

Аналіз наукової літератури показав, що, незважаючи на достатню кількість робіт сучасних як вітчизняних так і зарубіжних вчених, які займаються вивченням проблеми насильства, зокрема, сімейного та подружнього, у більшості випадків дослідження мають фрагментарний і несистематичний характер, також

поряд з цим відзначається недостатня сформованість теоретико-методологічної та методичної бази дослідження в даній галузі. Отже, актуальність наукової розробки проблеми подружнього насильства зберігається як у теоретичному, і на емпіричному рівні.

Об'єкт дослідження – соціальний інститут сім'ї як базова структура суспільства, що забезпечує відтворення населення, соціалізацію та регуляцію міжособистісних відносин, а його **предмет** – подружнє насильство як специфічний соціальний феномен, що виступає проявом деструктивних трансформацій у функціонуванні та взаємодії сімейних відносин.

Мета дослідження – з'ясувати сутність, соціальні детермінанти та наслідки подружнього насильства у контексті трансформації інституту сім'ї, а також окреслити можливі шляхи його подолання та профілактики з урахуванням соціально-правових, психологічних і педагогічних підходів.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення наступних **завдань**:

1. Аналіз теоретико-методологічних підходів до вивчення проблеми сімейного насильства з метою визначення їх пізнавального потенціалу у дослідженні деструктивних трансформацій соціального інституту сім'ї.

2. Теоретичне дослідження подружнього насильства як однієї з форм соціальних практик сімейного насильства, визначення його сутності, причин та соціальних наслідків.

3. Емпіричне вивчення сприйняття населення щодо подружнього насильства на прикладі Тернопільської області з метою виявлення рівня обізнаності, поведінкових стратегій та соціальних установок.

4. Розробка рекомендацій та пропозицій для запобігання подружньому насильству, зокрема формування механізмів профілактики соціальних практик насильницького характеру у сім'ї.

Методи дослідження: *теоретичні:* індуктивний, гіпотетико-дедуктивний, концептуальний синтез, типологія, операціоналізація понять. *Методи збору та аналізу емпіричної інформації:* анкетне опитування; традиційний аналіз статистичних даних та нормативно-правових актів; порівняльний аналіз.

Емпірична база дослідження: навчально-науковий центр соціально психологічної підтримки та резильєнтності ЗУНУ, психологічна служба Головного управління Національної поліції у Тернопільській області.

Теоретична значимість дослідження полягає в тому, що його результати розширюють знання про подружнє насильство і допомагають краще зрозуміти функціонування інституту сім'ї. У роботі були використані та перевірені різні теоретико-методологічні підходи до вивчення проблеми насильства у шлюбі, зокрема концепції соціальних структурних факторів, соціокультурна теорія та теорія стримування. Було показано, що системний підхід і розгляд конфліктності локального соціуму допомагають досліджувати зміни у сімейних відносинах. Отримані результати можуть стати основою для подальших досліджень у соціології насильства та використовуватися при плануванні практичних і емпіричних досліджень у сфері сімейних відносин.

Практична значимість дослідження визначається тим, що сформульовані рекомендації можуть бути використані органами державної влади та місцевого самоврядування під час розробки й реалізації програм профілактики та подолання подружнього насильства, враховуючи сучасні тенденції трансформації інституту сім'ї. Матеріали роботи можуть стати у нагоді для застосування у сфері формування сімейно-демографічної політики на регіональному та національному рівнях, удосконалення законодавчої бази та створення окремого нормативного документа, що гарантуватиме захист прав жертв подружнього насильства. Практичні напрацювання дослідження можуть використовуватися у діяльності соціальних служб, кризових центрів, правоохоронних органів, медичних і освітніх закладів, а також у громадському секторі, зокрема жіночими організаціями. Крім того, положення та висновки дослідження можуть стати навчально-методичною основою для викладання соціогуманітарних дисциплін (соціологія, соціологія сім'ї, соціальна психологія, соціальна робота тощо) та підготовки навчальних матеріалів для фахівців, які працюють із проблемою сімейного насильства.

Структура та обсяг роботи. Робота складається із вступу, трьох розділів, висновків до кожного з них, загального висновку, списку використаних літературних джерел, що нараховує 57 найменувань, 18 з яких – іноземними мовами. Робота ілюстрована 1 рисунком та 3 таблицями. .

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ СІМЕЙНОГО НАСИЛЬСТВА В НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ

1.1. Трансформація сім'ї як соціального інституту у процесі модернізації сучасного суспільства

Сучасне суспільство перебуває у стані глибинних трансформацій, що пов'язані зі зміною його інституційної структури. Соціальні інститути, виступаючи елементами організаційної системи соціуму, виконують функції регуляції та управління суспільними процесами, забезпечуючи тим самим його стабільність і розвиток. У зв'язку з цим виникає необхідність уточнення змісту поняття «соціальний інститут» та особливостей функціонування сім'ї як одного з провідних інститутів у контексті модернізаційних зрушень.

Проблема інституціоналізації, насамперед, посідає важливе місце в соціологічних теоріях. Значний внесок у її розробку зробили О. Конт, Г. Спенсер, Д. Хертзлер, Ф. Чепін, Л. Баллард, Г. Барнз, К. Панунціо, Т. Парсонс, Д. Фейблман, Я. Щепаньський, І. Лейман та інші дослідники. Особливе значення для соціологічної думки має концепція соціального конструювання П. Бергера та Т. Лукмана, в якій інституціоналізація розглядається як процес закріплення та легітимації соціального порядку через типізацію дій, об'єктивацію досвіду та нормативне оформлення зразків поведінки.

У сучасній соціології виділяють кілька підходів до визначення сутності соціального інституту. Так, наприклад, нормативний підхід розглядає його як систему правил і норм, що регламентують поведінку людей і впорядковують їх у систему соціальних ролей та статусів. Інформаційний – трактує соціальний інститут як специфічну форму знання, що акумулює історично напрацьовані норми та цінності. Функціональний підхід акцентує увагу на інституті як стійкій формі колективної поведінки, що забезпечує задоволення суспільних потреб та виконання важливих соціальних функцій [32].

У західній соціології соціальний інститут найчастіше визначається як стійкий комплекс норм і правил, що регулюють діяльність та формують соціальні ролі, а у вітчизняній науці – як система організацій і установ, які забезпечують виконання суспільно значущих функцій і водночас задовольняють потреби індивідів та соціальних груп [48].

Аналіз структури соціальних інститутів у працях К. Панунціо, Дж. Фейблмана, Я. Щепаньського та І. Леймана дає змогу стверджувати, що вони мають системний характер. В основі їхньої побудови лежить структура соціальної дії. Згідно з підходом Т. Парсонса, детально розробленим у монографії «Структура соціальної дії», будь-який інститут містить низку взаємопов'язаних елементів: суб'єктів та об'єктів соціальної дії, спонукальні чинники (потреби, інтереси, мотиви, цілі), умови й засоби реалізації діяльності, а також результати цієї діяльності.

Таким чином, соціальний інститут можна розглядати як системне утворення, що поєднує індивідів у межах певних соціальних ролей і функцій. У випадку сім'ї це проявляється у виконанні завдань, спрямованих на відтворення населення, соціалізацію дітей, забезпечення емоційної підтримки, соціального контролю та економічної стабільності [16, с. 43]. Трансформація сім'ї як соціального інституту у процесі модернізації суспільства полягає у зміні ролей, функцій і норм, що регламентують подружні та міжпоколінні відносини, а також у появі нових соціальних ризиків, серед яких особливе місце посідає проблема насильства у сімейному середовищі.

Соціальний інститут за своєю природою є поліфункціональним утворенням, оскільки поєднує низку соціальних функцій, що визначають його специфіку, при цьому ключова роль належить основній соціальній функції, яка визначає сутність і спрямованість його діяльності. Так, центральною функцією сім'ї виступає репродуктивна, тобто забезпечення відтворення населення, проте водночас сім'я виконує й інші важливі функції, зокрема виховну, господарсько-побутову, економічну, контрольну, комунікативну, соціально-статусну, культурно-дозвілєву, емоційну та сексуальну. Функціонування будь-якого соціального інституту спрямоване на досягнення визначених суспільством цілей і завдань, результатом чого є як створення матеріальних та духовних цінностей, так і задоволення індивідуальних та колективних потреб, а також формування та підтримка соціального порядку [там само].

Виходячи з цього, соціальний інститут доцільно визначати як ключовий елемент соціальної структури, що інтегрує та координує індивідуальні дії членів суспільства, забезпечуючи впорядкування соціальних відносин у найважливіших сферах життєдіяльності. Ефективність його функціонування відображається у його результатах, які свідчать про рівень розвитку, стан

стабільності та потенціал подальшої трансформації. У суспільствах перехідного типу спостерігається зміна соціальних потреб, що зумовлює необхідність трансформації інституційної структури. У таких умовах нерідко виникають процеси деформації, які призводять до дисфункцій і зниження ефективності інститутів.

Сім'я належить до базових соціальних інститутів, оскільки забезпечує соціальну стабільність, відтворення населення та передання культурно-ціннісного досвіду від покоління до покоління. Вона постає як своєрідна мікромодель суспільної організації, поєднуючи особистісний рівень міжособистісних взаємин із відображенням соціокультурних і політичних процесів.

У вітчизняній соціологічній науці дослідження соціальної природи шлюбу та сім'ї здійснюється крізь призму еволюційного та функціонального підходів, що дає змогу простежити взаємозв'язок між економічними умовами суспільного розвитку та особливостями виконання сімейних функцій і визначенням їх ієрархії [16]. У цьому контексті акцентується діалектичний зв'язок між потребами суспільства в інституті сім'ї та прагненням індивіда до належності сімейній групі, порушується питання збереження моногамної моделі сімейного устрою, а також обґрунтовується кореляція між реалізацією репродуктивної функції та життєвим циклом сім'ї й жінки.

Починаючи з 90-х років ХХ століття, у вивченні сімейної проблематики посилюється міждисциплінарність, що сприяє формуванню комплексних напрямів, зокрема фамілістики. Активна участь українських дослідників у міжнародних наукових проєктах зумовила методологічне оновлення інструментарію емпіричних досліджень, а також адаптацію та розвиток західних теоретичних підходів – інтеракціоністського, інституційного, функціонального, феноменологічного, аксіологічного, нормативно-ціннісного та еволюційного. У цей період спостерігається посилена увага до гендерних студій, що відповідало трансформаційним соціокультурним і соціально-економічним умовам пострадянських суспільств. Паралельно розширюється коло демографічних і ретроспективно-історичних досліджень завдяки відкриттю нових архівних джерел та статистичних матеріалів, відроджується традиція генеалогічних студій, набувають розвитку етнологічні програми. Очевидним є те, що сучасні соціологічні школи не лише продовжують, а й суттєво збагачують попередні

концепції щодо функціонування сім'ї як малої соціальної групи, інтегруючи положення символічного інтеракціонізму, теорії обміну, етнометодології, феноменології, психоаналітичних підходів та соціометрії (зокрема психодрами) у мікросоціологічних дослідженнях. Водночас на макрорівні активного розвитку набули концепції структурного функціоналізму та теорії соціального конфлікту, що дозволяє аналізувати сім'ю як інститут у контексті суспільних трансформацій та диференціації соціальних страт. Таким чином, сучасні дослідження сім'ї розвиваються у двох взаємопов'язаних площинах – фактологічній та логічній, що забезпечує більш цілісне розуміння процесів функціонування та трансформації сімейних відносин.

У нашому дослідженні сім'я розглядається як соціальний інститут, якому властива система стійких соціальних норм і приписів, що санкціонують союз між чоловіком і жінкою, регламентують взаємини у межах родини та легітимізують народження і виховання дітей. Процес формування сім'ї в інституційному вимірі постає як тривалий механізм засвоєння норм, ролей і стандартів, що регулюють вибір шлюбного партнера, організацію побуту, сексуальну поведінку, стосунки з батьками подружжя та забезпечуються системою соціальних санкцій – винагород і покарань за дотримання або порушення встановлених норм. Сучасні наукові дослідження також акцентують увагу на зростанні кількості сімейних форм, що функціонують поза офіційним шлюбом, що інтерпретується як тенденція до розмежування інститутів шлюбу та сім'ї. У цьому контексті для коректного аналізу сучасних трансформацій необхідним є розрізнення понять «шлюб» як соціально-правового інституту та «фактичне подружжя» як однієї з варіацій сімейного співжиття. Узагальнення ключових відмінностей між фактологічним і логічним підходами щодо визначення сім'ї представлено у таблиці 1.

Отож, як бачимо, фактологічний підхід дає змогу розглядати сім'ю як малу соціальну групу, у якій ключове значення мають емоційні зв'язки та внутрішньогрупова комунікація. Натомість логічний – акцентує увагу на стійких соціальних нормах, ролях та санкціях, що забезпечують функціонування сім'ї як соціального інституту. Поєднання обох підходів дає змогу комплексно аналізувати сім'ю як осередок особистісних стосунків і як суспільно значимий інститут, що змінюється відповідно до соціальних трансформацій.

Таблиця 1.

Відмінності між фактологічним та логічним підходами до визначення сім'ї

Критерій	Фактологічний підхід	Логічний підхід
Основна ідея	Фіксує емпіричну картину сім'ї через подружні та родинні зв'язки	Виокремлює специфіку сім'ї як соціального інституту
Авторське трактування	Сім'я – мала соціальна група, що організує особистий побут на основі шлюбу та родинних зв'язків	Сім'я – соціальне явище, що характеризується сукупністю стійких норм, санкцій і зразків поведінки
Ключові ознаки	1) мала соціальна група; 2) афективна інтенсивність взаємин між її членами	1) стабільність і повторюваність норм; 2) історична зумовленість і соціальна регламентація
Аналітичний акцент	Внутрішньогрупова комунікація, емоційні стосунки, вплив на особистість	Норми, ролі, санкції, стандарти поведінки, що регламентують родинні взаємини
Сфера застосування	Теоретичний аналіз і практичне вирішення проблем сімейної взаємодії	Вивчення сім'ї як соціального інституту та його трансформацій
Сучасний контекст	Дозволяє оцінювати якість міжособистісних відносин у родині	Допомагає розмежувати інститути шлюбу та фактичного подружжя

У сучасних соціальних умовах, що характеризуються зростанням кількості сімей, які існують поза офіційно зареєстрованим шлюбом, відбувається змістовна трансформація семантики поняття «соціальний інститут сім'ї». Якщо раніше шлюбно-сімейні відносини ґрунтувалися переважно на формальній реєстрації шлюбу, то сьогодні значна частина подружніх зв'язків формується на основі особистісної взаємодії та спільного ведення побуту без юридичного закріплення [3]. Це зумовлює розширення трактування сім'ї як соціального утворення, що включає комплекс норм, санкцій і моделей поведінки, які регламентують відносини не лише між подружжям у зареєстрованому шлюбі, а й між партнерами у співжитті чи шлюбоподібних союзах, а також між батьками та дітьми, іншими родичами й особами, інтегрованими у сімейне коло.

Соціальний інститут сім'ї традиційно розглядається як ключовий елемент суспільної системи, що забезпечує відтворення населення, соціалізацію нових поколінь, формування моральних орієнтирів та підтримку фізичного й психологічного благополуччя індивідів. Він виконує роль базового механізму регулювання соціальних відносин, задоволення життєво важливих потреб і створення умов для особистісної та колективної самореалізації.

Водночас сучасна сім'я переживає суперечливий період розвитку. На її трансформацію впливають як загальносуспільні модернізаційні процеси (урбанізація, індустріалізація, глобалізація), так і специфічні соціально-

економічні кризи, характерні для пострадянського простору. Це призводить до поєднання традиційних та новітніх моделей сімейного життя, що створює неоднозначність у функціонуванні інституту сім'ї.

Особливої уваги заслуговують зміни в ієрархії життєвих цінностей: «сім'єцентристські» та «дитиноцентристські» орієнтації поступово поступаються «єгоцентристським», що проявляється у переважанні індивідуально-особистісних інтересів над колективними сімейними потребами. Така переорієнтація відображає не лише трансформацію суспільного менталітету, а й глибоку перебудову самого інституту сім'ї, у якому на перший план виходить задоволення приватних потреб членів сімейної спільноти, інколи на шкоду спільним завданням і функціям сім'ї як соціального інституту.

Процес зрівняння прав чоловіків і жінок також істотно вплинув на характер шлюбно-сімейних відносин, зокрема на трансформацію матримоніальної поведінки та традиційних форм залицяння. Якщо в минулому укладання шлюбу часто здійснювалося через інститут сватання або під тиском родинних та суспільних обставин, то нині домінує тенденція до самостійного вибору шлюбного партнера на основі особистих почуттів та взаємної згоди [16].

Дослідження свідчать, що протягом останніх двох-трьох століть відбулося поступове відокремлення трьох ключових видів демографічної поведінки: шлюбної, сексуальної та репродуктивної [43]. Ця автономізація зумовила появу якісно нової системи цінностей і відносин у сфері шлюбу та сім'ї. Сучасна нормативна модель сімейного життя характеризується відносною варіативністю та гнучкістю: шлюб не є обов'язковим для соціального визнання особистості, бездітність перестала сприйматися як відхилення від норми, а народження дітей стало результатом усвідомленого вибору, а не суспільного примусу. Таким чином, сучасні норми виконують функцію соціального регулятора, який значно більше враховує індивідуальні потреби та ціннісні орієнтації особистості, ніж традиційна модель нормативності, що орієнтувалася на колективні інтереси та стабільність родини як соціального осередку.

У сучасних дослідженнях дедалі частіше наголошується на трансформації уявлень про батьківську роль та змісті батьківства. Традиційна модель, яка передбачала передусім матеріальне забезпечення сім'ї, поступово заміщується більш складною та багатокомпонентною системою очікувань. Нормативна модель сучасного батьківства інтегрує поєднання економічних, емоційних і

виховних функцій: батько виступає не лише годувальником, але й наставником, другом і психологічною опорою для дитини. Водночас роль жінки зазнає суттєвих змін – у міру зростання її професійної та економічної активності пріоритети зміщуються у бік кар'єрної самореалізації, тоді як сімейно-виховна функція все частіше делегується іншим особам (няням, гувернанткам) або частково – державним інституціям. Починаючи з 1990-х років, простежується тенденція збільшення навантаження на працюючих чоловіків у сфері побуту, причому йдеться не лише про традиційні «чоловічі» види діяльності, але й про ті, які історично асоціювалися з жіночою працею [там само]. Це свідчить про поступове переформатування гендерного поділу обов'язків у повсякденному житті.

Разом із тим набуття жінкою економічної незалежності змінює ієрархію у родині: все частіше саме вона може ставати формальним чи неформальним «главою сім'ї», особливо в нуклеарних чи одновіршинних структурах. У таких умовах чоловік поступово втрачає монополію на ключові функції – забезпечення ресурсами, прийняття стратегічних рішень і соціалізацію дітей. Водночас дослідження показують, що принципово важливі рішення (наприклад, переїзд, придбання житла) частіше залишаються за чоловіками, тоді як у повсякденних питаннях пріоритет здебільшого належить жінці. Значна частина рішень (зокрема щодо виховання дітей чи планування відпустки) приймається на компромісних засадах.

Трансформації стосуються також репродуктивної поведінки: спостерігається зниження бажаного числа дітей, що пояснюється не лише економічними чинниками, але й внутрішньосімейним регулюванням народжуваності. Водночас змінюється характер дошлюбних відносин: сексуальна активність молоді починається у раннішому віці, а період співжиття до офіційного шлюбу подовжується, причому часто без наміру мати дітей. Це свідчить про поступове розходження між шлюбною, сексуальною та репродуктивною сферами [22].

Сьогодні переважна більшість сімей має нуклеарну структуру, проте міжпоколінна взаємозалежність зберігається у матеріальному, психологічному та фізичному вимірах. Частина нуклеарних сімей функціонує як розширені, оскільки підтримує активні взаємозв'язки з батьками чи іншими родичами. При цьому сучасна сім'я виступає водночас і стабілізуючим чинником у соціально

напружених умовах, і певним обмеженням для особистісної самореалізації – особливо у сфері професійного чи кар'єрного зростання.

Отже, підсумовуючи вищезначене, можна констатувати, що дисфункціональність сім'ї як соціального інституту проявляється у двох взаємопов'язаних площинах – зовнішній та внутрішній. У зовнішньому вимірі це виражається у домінуванні нуклеарної сім'ї, визнанні альтернативних та неформальних форм сімейних стосунків, поступовому відокремленні таких інститутів, як шлюб, батьківство, спорідненість, а також появи нових соціальних статусів. Внутрішній вимір дисфункцій пов'язаний із домінуванням індивідуально-особистісних потреб членів сім'ї над спільними завданнями родини, із кризою традиційних сімейних цінностей та зниженням ефективності інституційних механізмів сімейного функціонування.

Щодо наслідків дисфункцій сім'ї, то вони мають багатовимірний характер. По-перше, це зростання соціальної напруженості та конфліктогенності, що веде до підвищення рівня внутрішньосімейних і суспільних конфліктів. По-друге, спостерігається тенденція до заміни традиційної моделі сім'ї альтернативними практиками – поширення незареєстрованих шлюбів, співжиття, партнерських союзів поза офіційним шлюбом, що поступово набувають соціального визнання та легітимності. По-третє, відбувається послаблення базових функцій сім'ї як соціального інституту: знижується її здатність до соціалізації, трансляції цінностей і норм, а нормативна система стає гнучкою та варіативною, що спричиняє безкарність за порушення ustalених норм і підвищення рівня соціальної безвідповідальності.

1.2. Подружнє насильство як деструктивний соціальний процес.

Трансформаційні процеси, що відбуваються в сучасному суспільстві, супроводжуються зміною інституційної структури та переорієнтацією функціонування традиційних соціальних інститутів. Формування нових соціальних норм, цінностей та моделей взаємодії вимагає тривалого часу для закріплення у свідомості суспільства. Унаслідок цього виникає певний розрив між існуючими соціальними потребами та рівнем їх нормативного врегулювання, що зумовлює дисфункції у сфері міжособистісних і сімейних відносин. Це проявляється у зростанні рівня злочинності, поширенні агресивних

форм поведінки та посиленні насильницьких практик, які стають більш жорсткими й систематичними [8; 12; 18; 23 та ін.].

Проблематика насильства за своєю природою не може сприйматися нейтрально а ні в емоційному, а ні в соціальному вимірі. Починаючи з другої половини ХХ століття, у науковому та суспільному дискурсі відбувається процес її активної проблематизації. Під впливом ідей рівності, свободи та прав людини насильство в сім'ї стало розглядатися як серйозне соціальне відхилення, що суперечить моральним і правовим нормам. Воно починає трактуватися не як приватна справа подружжя, а як суспільно значуще явище, що потребує інституційного контролю та превенції [40; 45; 51 та ін.].

Сучасні наукові підходи до пояснення подружнього та сімейного насильства є багатовимірними. Для аналізу причин і механізмів його виникнення застосовуються соціологічні, психологічні, психотерапевтичні та міждисциплінарні концепції [25; 40; 44 та ін.]. У структурованому вигляді вони можуть бути подані у вигляді трирівневої моделі:

1. Мікрорівень – індивідуально-особистісні характеристики жертв та кривдників.

2. Мезорівень – специфіка сімейного середовища та особливості комунікації в ньому.

3. Макрорівень – соціальні умови функціонування інституту сім'ї та суспільні установки щодо насильства.

До теорій мікрорівня відносять:

- психопатологічні концепції та теорії особистісних рис;
- інстинктивну теорію агресії (Е. Фромм);
- фрустраційно-агресивну модель (Дж. Доллард, Н. Міллер);
- теорії соціалізації та соціального навчання (А. Бандура, Л. Берковіц, Даттон, О'Лірі, С. Фарлі);
- теорію прихильності (Дж. Боулбі та ін.);
- системні підходи до пояснення сімейних відносин (Рассел, Нейдінг, Ерчак).

Значний внесок у вивчення причин агресивної поведінки та формування віктимності зробили представники класичного психоаналізу (З. Фройд, А. Адлер, К. Хорні, М. Кляйн, А. Фройд), а також екзистенційно-гуманістичної психології (К. Ясперс, К. Роджерс, А. Маслоу). Їхні праці заклали основи розуміння

взаємозв'язку між несвідомими конфліктами, психологічними травмами дитинства та проявами насильницької поведінки в дорослому житті.

Окремий напрям становлять біологічні та психофармакологічні концепції, які пов'язують насильство з впливом алкоголю та психоактивних речовин. Алкогольна інтоксикація розглядається як один із найсильніших факторів ризику агресивної поведінки в міжособистісних відносинах, що підтверджується дослідженнями К. Леонарда, С. Тайлора, Р. Густафсона та ін.

Таким чином, найбільш розробленими виявляються теорії мікрорівня, які дозволяють пояснити індивідуальні та особистісні чинники насильницької поведінки. Їх значення виходить за межі суто теоретичного аналізу, оскільки вони активно застосовуються у практиці соціальної психології, кримінології та сімейної психотерапії. Важливим аспектом є те, що результати цих досліджень безпосередньо впливають на розробку профілактичних програм та стратегій запобігання сімейному насильству [31; 33; 36].

Проте, на думку сучасних дослідників, теорії мікрорівня здатні пояснити лише небагато випадків сімейного насильства [44]. Більш інформативними є теоретичні підходи мезорівня, які розглядають сім'ю як ключову одиницю аналізу та намагаються виокремити ті особливості її динаміки, що зумовлюють підвищену ймовірність виникнення насильства у сімейному середовищі. Серед основних детермінант виділяють внутрішньосімейну напруженість, дефіцит ефективних комунікативних навичок, а також специфіку інтеракцій між членами родини, які можуть сприяти формуванню деструктивних реакцій, у тому числі агресивних чи насильницьких форм поведінки. У межах мезорівневих концепцій значна увага приділяється впливу таких чинників, як структура сім'ї (теорія стресу відносин Р. Геллеса, М. Страуса, М. Брінкерхоффа, Е. Лупрі), рівень задоволеності шлюбно-сімейним життям (теорія соціального обміну Дж. Хоманса і П. Блау, теорія напруги Р. Агню), особливості міжособистісної комунікації (теорія соціальних зв'язків Т. Хірші), а також проблема гендерної симетрії у мотивах і частоті проявів насильства в інтимних стосунках (теорії конфлікту та соціального обміну Р. Геллеса, Е. Дакі та ін.).

Водночас у сучасній науковій літературі простежується тенденція до інтеграції мезо- та макрорівневих пояснень, оскільки насильство в сім'ї розглядається не лише як наслідок індивідуальних чи сімейних чинників, але й як соціально зумовлене явище. Макрорівневі теорії фокусуються на виявленні

культурних, економічних і структурних факторів, що детермінують агресію в родинному середовищі. Так, соціокультурні та патріархатні концепції підкреслюють роль культурних уявлень і суспільних норм, які можуть легітимізувати або навіть заохочувати застосування насильства в інтимних відносинах. Радикально-феміністичний напрям, представлений дослідженнями К. Андерсен, Р. і Д. Добаш, К. Йолло, М. Косс, Д. Курц, Л. Уолкер та інших, наголошує на тому, що патріархальні цінності сучасної культури закріплюють право чоловіка на контроль над жінкою, у тому числі шляхом застосування сили [45; 49].

У межах соціокультурного підходу стверджується, що існує комплекс взаємопов'язаних соціальних структур, культурних норм та ціннісних орієнтацій, які формують толерантність суспільства до насильства у сім'ї та знижують рівень його соціального засудження. Теорія стримування, розроблена У. Реклесом і підтримана низкою дослідників (Л. Шерман, Р. Бек, Р. Геллес, А. Блумштейн), виходить із припущення про наявність зовнішніх і внутрішніх бар'єрів, що утримують особу від порушення соціальних та правових норм. Однак у випадку насильства в сімейному контексті такі бар'єри виявляються недостатньо дієвими через низький рівень санкцій, що підвищує ризик агресивних дій [4].

Теорія соціальних структурних факторів (або структурно-середовищних детермінант) пояснює насильство як результат фрустрації й напруги, які породжуються несприятливими соціальними умовами – бідністю, маргіналізацією, соціальним розшаруванням, високим рівнем злочинності тощо. Емпіричні дослідження (Дж. Гоффманн, Дж. Бордман, Д. Ріггс, М. Страус та ін.) підтверджують суттєвий взаємозв'язок між соціально-економічною нестабільністю, стресовими умовами життя та ймовірністю девіантної й насильницької поведінки, включаючи насильство в сімейному середовищі [80].

Таким чином, інтеграція мезо- та макрорівневих підходів дає змогу більш комплексно осмислювати феномен сімейного насильства як результат взаємодії мікросоціальних практик і ширших соціокультурних та структурних контекстів.

Згідно з розглянутими теоретичними підходами, соціальне насильство розглядається як спосіб організації та функціонування «деструктивного» соціального середовища, у якому індивіди, соціальні групи та соціальні інститути застосовують насильство як інструмент досягнення своїх цілей,

одночасно виробляючи та відтворюючи різні форми агресивної поведінки. Ці концепції дозволяють окреслити проблематику взаємозв'язку між соціальним, груповим і міжособистісним насильством, а також між насильством у родині та кризовими явищами у структурі соціальної організації.

Міжнародні та міжкультурні дослідження [12; 15; 19 та ін.] демонструють, що розповсюдження практик сімейного насильства значною мірою зумовлюється комплексом соціальних чинників. Серед них:

1. Війни, збройні конфлікти та масштабні соціальні зрушення, що дестабілізують соціальну тканину;
2. Періоди економічної та соціальної трансформації;
3. Бідність та економічна нестабільність, які виступають маркером умов, що підвищують ризик насильства у сім'ї;
4. Використання насильства як засобу врегулювання конфліктів у родині;
5. Ігнорування проблеми сімейного насильства з боку суспільства та держави;
6. Відсутність адекватних санкцій за прояви насильства у сім'ї;
7. Недостатня організація допоміжних структур та служб підтримки жертв насильства;
8. Жорстка гендерна соціалізація та закріплені стереотипи ролей чоловіка та жінки;
9. Структурна нерівність між чоловіками та жінками у доступі до ресурсів та влади;
10. Культурні уявлення про домінування чоловіка, чоловічу честь та прояви агресії як допустимі форми поведінки;
11. Концентрація економічної та прийнятної влади у руках чоловіка в межах родини;
12. Обмеженість можливостей жінки припинити насильницькі стосунки або розлучитися;
13. Зміни у соціальному статусі жінки, що включають професійну зайнятість або виконання нетрадиційних для неї ролей, які можуть провокувати конфлікти в сімейних відносинах.

Таким чином, поширення сімейного насильства є комплексним соціальним феноменом, що формується під впливом взаємодії структурних, культурних, економічних та психологічних чинників. Усвідомлення цього дозволяє

розробляти більш ефективні превентивні та корекційні стратегії на різних рівнях соціальної організації.

Незважаючи на існуючий консенсус щодо загального значення поняття «наси́льство в сім'ї», зміст окремих визначень суттєво варіює. Варіативність у використанні термінів, на нашу думку, зумовлена недостатньою узгодженістю та недосконалістю концептуального апарату проблеми, а також складністю її сприйняття та опису.

У своїх дослідженнях Повалій Л. В. виділяє три рівні визначення сімейного насильства:

1. «Юридичний рівень, що визначає, які форми сімейної жорстокості кваліфікуються як злочинні;

2. Дослідницький рівень, що спрямовує концептуальні та емпіричні дослідження з метою виявлення поширеності, причин та механізмів сімейного насильства;

3. Рівень повсякденних уявлень, що формує стереотипи про насильство в сім'ї та дозволяє визначати, чи слід конкретний випадок розглядати як сімейне насильство та хто у ньому є кривдником чи жертвою» [25, с. 359–360].

Найбільш доречним, на нашу думку, є наступне визначення «сімейного насильства»: це дія або бездіяльність одного з членів сім'ї щодо інших членів, здійснена із використанням фактичної або створеної обставинами переваги сил або влади, що порушує особисті права та свободи інших членів сім'ї, загрожує їхньому здоров'ю, безпеці та життю, завдаючи їм шкоди [8, с. 21].

Сімейне насильство класифікується як міжособистісна форма агресії. Залежно від стратегії агресора воно може проявлятися як явне або приховане (непряме). За часовими параметрами насильство поділяють на поточне або минуле, а також на одиночне чи тривале, що може продовжуватися роками [9].

Умовно насильницькі дії можна поділити на дві категорії: а) персоніфіковані, детерміновані контекстом внутрішньосімейних та міжособистісних взаємин і спрямовані на конкретного індивіда; б) деперсоніфіковані, зумовлені зовнішніми обставинами або внутрішнім станом агресора, спрямовані на досягнення будь-яких цілей і не обов'язково пов'язані з конкретним об'єктом насильства [там само].

Об'єктами сімейного насильства можуть бути всі члени родини. У вітчизняних дослідженнях зазвичай виділяють три основні типи: 1) насильство

батьків щодо дітей; 2) насильство одного подружжя щодо іншого; 3) насильство дітей або онуків щодо літніх родичів.

У міжнародному професійному співтоваристві найчастіше застосовують дві класифікації:

1. Типологія за ознакою віктимності, що акцентує на характеристиках об'єкта насильства, таких як родинні зв'язки (насильство між братами і сестрами, інцест), етнічна належність, соціальний статус або професія.

2. Типологія за характером насильницьких дій, що включає фізичне, психологічне (емоційне), сексуальне та економічне насильство [46].

Важливо зазначити, що виділення окремих видів насильства є умовним: на практиці сімейне насильство здебільшого інтегративне, і будь-який його тип включає психологічну складову. Воно часто набуває генералізованого характеру, впливаючи на всі аспекти сімейного життя.

У зв'язку з тим, що понятійний апарат сімейного насильства охоплює дії різного характеру, спрямованості та інтенсивності, постає нагальна потреба у чіткому визначенні сутності та змісту цього явища. Вирішення цієї наукової задачі є необхідною передумовою для створення універсальної класифікації практик внутрішньосімейної жорстокості.

У даному дослідженні поняття «сімейне насильство» розглядається як один із механізмів організації, підтримки та відтворення «деструктивного соціального простору», у якому функціонують особистість і соціум через систему конфліктних відносин між членами родини. Воно ґрунтується на систематичному використанні деструктивних соціальних практик, спрямованих на підпорядкування волі інших членів сім'ї та контроль їхніх думок і поведінки.

Соціальні практики трактуються як стійкі системи взаємопов'язаних і взаємно орієнтованих ролей та дій соціальних суб'єктів, що включають індивідів, організації та групи [25]. Деструкція визначається як руйнація існуючих структур, систем, явищ або процесів із втратою їхніх функцій [9].

В умовах сучасного українського суспільства, де більшість сімей мають нуклеарну та неолокальну структуру, можна виділити наступні види сімейного насильства за об'єктом впливу:

1. Подружнє насильство – насильницькі дії одного з подружжя щодо іншого;

2. Батьківське насильство – агресія батьків щодо дітей;

3. Насильство дітей – агресія дітей щодо батьків або між собою (сиблінг-наси́льство) [25].

Сімейне насильство також можна класифікувати за формами впливу на два основні види: фізичні деструктивні впливи та психологічні (міжособистісні) деструктивні дії.

Фізичні впливи включають дії, що порушують анатомо-фізіологічну цілісність організму жертви, заподіюють тілесні ушкодження або негативно впливають на внутрішні органи без видимих слідів. До них належать побиття, удари предметами, використання холодної або вогнепальної зброї, примус до сексуальних відносин, отруєння, примусове вживання алкоголю або наркотиків, медичне насильство (навмисне відмова в лікуванні або передозування препаратів) та інші форми [5, с. 36].

Психологічні деструктивні впливи порушують психологічну рівновагу жертви, провокують тривале емоційне напруження, почуття неповноцінності, депресію, приховану агресію та суїцидальні настрої. До таких впливів належать:

- «моральні: звинувачення, моральний тиск, формування негативного образу особистості в очах дітей, критика зовнішності, манер, інтелекту;
- емоційні: образи, лайки, погрози, залякування фізичною розправою, прояви надмірної ревності, емоційне відкидання, фінансовий контроль, загрози щодо дітей, соціальна ізоляція та інші» [там само, с. 37].

Таким чином, сімейне насильство є комплексним явищем, що поєднує фізичні та психологічні деструктивні дії і проявляється через систематичне використання влади та контролю над іншими членами родини. Визначення та класифікація цього явища має важливе значення для розробки превентивних заходів, систем підтримки жертв і формування науково обґрунтованої політики у сфері протидії сімейному насильству.

Подружнє насильство щодо жінок розглядається як «Одна з форм сімейного насильства, що виявляється у деструктивних соціальних практиках, спрямованих агресором (здебільшого чоловіком) на підпорядкування волі, контролювання поведінки, думок і рішень жертви (дружини)» [8, с. 21]. У науковій літературі наголошується, що жінка може зазнати подружнього насильства незалежно від соціального статусу, рівня освіти, етнічної приналежності, культурних чи релігійних особливостей, оскільки подібні практики фіксуються в усіх соціальних прошарках.

З іншого боку, вказується, що жінки-жертви насильства часто характеризуються високим рівнем емоційної чи фінансової залежності від партнера, нижчим соціально-економічним становищем, установкою на збереження шлюбу за будь-яких умов. Додатковими факторами ризику можуть виступати несприятливі моделі сімейних відносин у батьківській родині [37].

Наслідки подружнього насильства щодо жінок мають багатовимірний характер і виявляються у соціальній, економічній, психологічній, клінічній, поведінковій та фізичній площинах. Серед них дослідники називають: соціальну дезадаптацію, економічну залежність, криміналізацію сімейних відносин, розвиток психосоматичних розладів, посттравматичні стресові стани, девіантні форми поведінки, а також загострення проблем у сфері репродуктивного та соматичного здоров'я жінки [18].

Особливого значення, з погляду, має дослідження Шинкаренко О. Д., згідно з яким зазначається, що факторами (мікро-, мезо- та макрорівнів), що впливають на розвиток ситуації подружнього насильства по відношенню до жінки, є особистісні особливості жертви, сформовані раніше під впливом відносин у батьківській сім'ї, внутрішня позиція та ступінь особистісної активності жертви (фактор мікрорівня); а також зовнішні, що об'єктивно впливають на особистість, характер здійснюваного насильства агресором (вид і форма насильства, його тривалість, інтенсивність) та соціокультурні стереотипи відношення до подружнього насильства (чинники мезо- та макрорівнів) (Рис. 1.) [23].

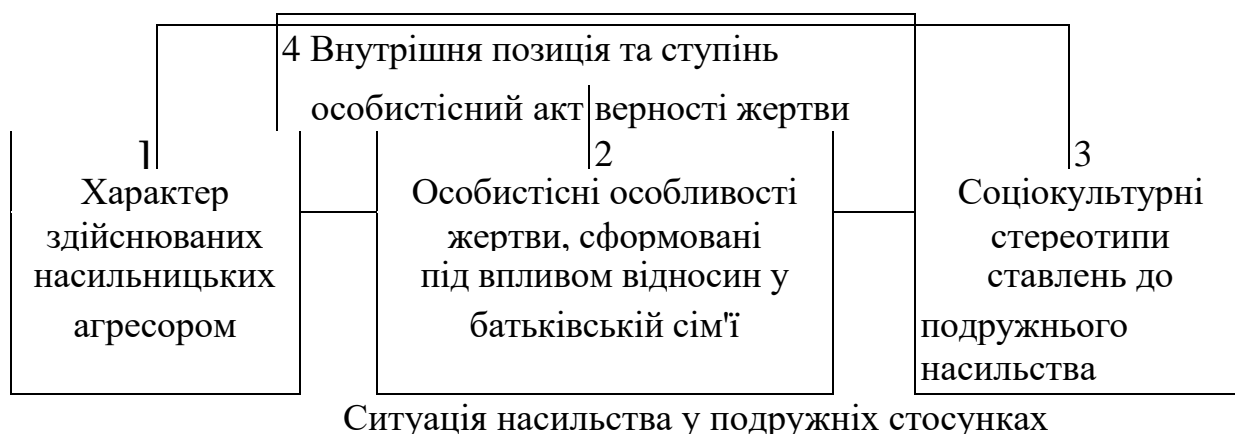


Рис. 1. Чинники, що впливають на зміну особи жертви в умовах подружнього насильства

На думку автора, факт зміни соціальних стереотипів у суспільстві по відношенню до подружнього насильства (фактор макрорівня) змінює насильства в суспільстві та позначається на змінах у житті конкретних людей.

Висновок до розділу 1

Сім'я як соціальний інститут виконує базові функції відтворення, соціалізації та підтримки особистості, проте у сучасних умовах вона зазнає глибоких трансформацій, що супроводжуються кризою традиційних цінностей та поширенням деструктивних явищ, зокрема сімейного насильства. Аналіз цього феномену на мікро-, мезо- та макрорівнях дає змогу виявити його як прояв особистісних і внутрішньосімейних факторів, так і як наслідок соціально-структурних деформацій. Подружнє насильство постає специфічною соціальною практикою, спрямованою на відтворення деструктивного соціального простору, що має як фізичний, так і психологічний характер впливу. Це свідчить про те, що проблема виходить за межі приватної сфери й відображає ширші суспільні трансформації.

РОЗДІЛ 2

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ЗМІСТ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1. Методичні та технологічні основи вивчення соціальних уявлень про практики подружнього насильства

Розробка стратегії емпіричного дослідження та вибору методів аналізу отриманих даних мала на меті вирішення наступних завдань: 1) обґрунтування явища масового поширення та відтворення соціальних практик подружнього насильства як прояв деструктивних процесів інституту сім'ї; 2) конструювання соціально-психологічних моделей та профілів, які розкривають зміст та особливості практик подружнього насильства; 3) виявлення ключових факторів, що визначають сутність інтерпретації, зміст та структуру практик подружнього насильства; 4) розробка рекомендації щодо вдосконалення заходів профілактики насильницьких практик у подружніх стосунках.

У рамках дослідження умовно було виділено три ключові етапи.

Перший етап передбачав системний аналіз офіційної статистики щодо розповсюдженості домашнього насильства в Україні з фокусом на Тернопільську область. Крім того, проведено аналіз нормативно-правових актів, що регулюють захист прав жертв подружнього насильства та встановлюють відповідальність за вчинення насильницьких дій у сімейному середовищі. Цей етап дав змогу окреслити загальні тенденції та виявити прогалини у законодавчому забезпеченні протидії насильству в родині.

Другий етап був присвячений статистичному аналізу даних Головного управління Національної поліції у Тернопільській області щодо злочинів, вчинених щодо дружини або співмешканки, протягом останніх п'яти років (2020–2025 рр.). На цьому етапі здійснено оцінку динаміки та структурних характеристик подружнього насильства у регіоні.

Третій етап включав проведення емпіричного дослідження шляхом анкетування населення Тернопільської області для виявлення уявлень громадян про форми та практики подружнього насильства. Аналіз отриманих даних дозволив визначити рівень поінформованості населення та оцінити соціальні стереотипи щодо реакцій на насильство у сім'ї.

Анкета складалася з двох основних блоків:

1. Соціально-демографічний блок включав характеристики

респондентів та їхніх партнерів: стать, вік, освіта, соціальний статус, щомісячний дохід, сімейний стан, тривалість сімейного/спільного життя, кількість дітей та їхній статус у сім'ї.

2. Емпіричний блок містив питання щодо оцінок, уявлень та суджень респондентів про: форми та прояви насильства; індивідуальні характеристики жертв і кривдників; причини та наслідки насильства; особливості подружніх відносин; досвід переживання або вчинення насильства; зміни у сімейних відносинах після насильницьких дій; потребу медичної допомоги; поширеність подружнього насильства у суспільстві та оцінку політики на федеральному та регіональному рівнях щодо його запобігання.

Основні індикатори дослідження охоплювали три категорії:

1. Характеристики насильства: оцінка деструктивних дій як насильницьких/ненасильницьких; дані про жертву та винних; характеристики проявів насильства в подружніх стосунках; оцінка причин та частоти подружнього насильства (одноразові/повторювані випадки).

2. Особливості подружнього насильства: оцінка проблеми насильства щодо жінок у країні; характеристики агресора та жінок, які зазнають насильства; вплив соціального статусу жінки на ймовірність насильства; наслідки та складнощі уникнення насильства.

3. Специфіка подружніх відносин у сім'ї респондента: якість подружніх відносин та права прийняття рішень у сім'ї; сприйняття партнера та ймовірність насильницьких дій; дані про роль агресора та жертви, насильство щодо інших членів сім'ї; зміни взаємин після насильства; тимчасові характеристики переживання насильства (дитинство, юність, доросле життя); потреба у медичній допомозі та емоційні переживання після насильства.

4. Поширеність сімейного насильства

У дослідженні поширеність сімейного насильства аналізувалася за такими критеріями: ймовірність контакту респондента з іншими сім'ями, у яких фіксуються випадки подружнього насильства; джерела інформації про насильницькі випадки у сім'ях, що дозволяють оцінити, звідки населення отримує дані про прояви насильства; ставлення респондентів до ситуацій насильства щодо жінки у подружніх відносинах; оцінка права членів сім'ї застосовувати насильство (батьками, партнером або дітьми), що відображає соціальні норми та допустимі межі поведінки.

5. Вирішення проблеми сімейного насильства

-дослідження вирішення проблеми сімейного насильства включало аналіз наступних аспектів: сприйняття подружнього насильства як проблеми – чи розглядається воно як сімейна, суспільна чи державна проблема, або заперечується його існування; варіанти звернень за допомогою у випадках насильства; оцінка ефективності заходів щодо подружнього насильства, включно з оцінкою державної та регіональної соціальної політики; рівень поінформованості населення про наявність служб допомоги жінкам, що постраждали від насильства, у місцевих громадах; необхідність різних типів установ підтримки (кризові центри, консультативні служби, притулки, телефони довіри); вплив ЗМІ на сприйняття та використання практик подружнього насильства, а також диференціація частоти повідомлень у різних медіа (газети, радіо, телебачення) і громадських виступах політиків та громадських діячів; способи вирішення проблеми сімейного насильства, рівень потреби в інформації про нього та думки респондентів щодо ефективних стратегій подолання проблеми.

Анкета забезпечувала комплексний збір даних для аналізу як структурних, так і психологічних аспектів подружнього насильства, дозволяючи виявити соціальні закономірності та індивідуальні чинники, що впливають на виникнення та наслідки насильства в сім'ї.

Проведення соціологічного опитування з використанням загальної методології дозволило здійснити порівняльний аналіз характеристик подружнього насильства різних груп населення, а також виявити його специфіку.

Додатковою інформаційною базою дослідження стали результати та матеріали соціологічних досліджень, взяті із відкритих джерел, зокрема:

1. Дослідження Українського інституту майбутнього (2021)

Це дослідження, проведене спільно з компанією «Нью Імідж Груп», виявило, що близько 2 мільйонів українців вважають себе жертвами жорстокого поводження у побуті. Зокрема, 1,5 мільйона осіб зазначили, що стали жертвами фізичного насильства в родині. Дослідження також виявило, що 60% постраждалих не зверталися за допомогою до правоохоронних органів, а 70% не повідомляли про насильство в родині (uifuture.org)

2. Опитування Київського міжнародного інституту соціології (2024)

Опитування показало, що 76% українців вважають примус до сексуальних контактів у родині проявом домашнього насильства ([ZMINA](#))

3. Аналіз Ла Страда-Україна (2023)

Цей звіт ґрунтується на результатах опитування 205 жінок, які постраждали від насильства. Виявлено, що 88% респонденток стали жертвами домашнього насильства, а 7% - сексуального насильства. Серед постраждалих 64% - матері, які виховують дітей самостійно, 25% - пенсіонерки, 21% - особи з інвалідністю ([la-strada.org.ua](#)) [15].

4. Дослідження ГО «Ти потрібен Україні» (2022)

Дослідження зосереджено на випадках домашнього насильства, де потерпілими є чоловіки. Виявлено, що такі випадки часто ігноруються суспільством та органами влади, що свідчить про необхідність розширення розуміння домашнього насильства та включення в нього всіх постраждалих осіб, незалежно від статі.

5. Звіт «Ла Страда-Україна» (2020)

Цей звіт аналізує зміни в нормативно-правовій базі щодо реагування на домашнє насильство та насильство за ознакою статі в Україні. Виявлено, що, незважаючи на позитивні зміни, існують проблеми у взаємодії між різними суб'єктами, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству ([la-strada.org.ua](#))

Ці статистичні дані дозволило зібрати унікальну та різноманітну інформацію щодо проблеми насильства над жінкою на початку ХХІ століття.

Також у роботі було окреслене коло ключових понять, якими ми оперували у цьому дослідженні.

Сім'я як соціальний інститут – «комплекс історично сформованих соціальних норм, правил і моделей поведінки, що регламентують взаємовідносини між подружжям, батьками та дітьми, а також іншими родичами» [2, с.510].

Шлюб визначається як «суспільно санкціонована форма взаємодії між чоловіком і жінкою, що встановлює права та обов'язки подружжя один перед одним та по відношенню до дітей, включаючи вертикальні («чоловік – дружина») і горизонтальні («батьки – діти») зв'язки» [16, с. 59]. Як соціальний інститут шлюб є системою норм, що легітимізують союз та забезпечують правомірність потомства [99, с.10].

Шлюбоподібне співжиття (шлюбоподібний союз) – це «довготривалий (не менше 2 років) подружній та господарсько-побутовий союз без офіційної реєстрації. У випадку народження дітей у такому союзі його доцільно розглядати як шлюбоподібний або неофіційний» [16, с.65].

Фактичне подружжя – це «особистісна взаємодія чоловіка та жінки, що регулюється моральними принципами та ціннісними орієнтирами. Воно має неінституціональний характер і може існувати поза формальним шлюбом, забезпечуючи рівноправність і симетричність моральних зобов'язань і привілеїв» [13].

Сімейне насильство розглядається як «спосіб організації та підтримки «деструктивного соціального простору», у якому особистість і суспільство взаємодіють через систему конфліктних відносин, що складаються між членами сім'ї. Воно базується на багаторазовому використанні деструктивних соціальних практик, спрямованих на підпорядкування волі та контроль над думками й діями інших членів сім'ї» [12].

Соціальний простір – це «поле, що забезпечує захист соціальних інтересів індивіда, реалізацію його потреб і стимулює або обмежує розкриття потенціалу особистості та суспільства. Його енергія формується рівнем зрілості соціуму, спрямована на підтримку самовираження, саморозвитку та задоволення цивільних і культурних потреб. До елементів соціального простору належать громадянське суспільство, держава, регіони, національні та етнічні суб'єкти управління, трудові та побутові об'єднання» [25].

Соціальні практики визначаються як «стабільні системи взаємозалежної та взаємно орієнтованої рольової поведінки соціальних суб'єктів, включно з індивідами, організаціями та групами» [25].

Деструкція – це «процес руйнування існуючих структур, систем, явищ або процесів, що призводить до втрати їхніх функцій і порушення їх цілісності» [1].

Види сімейного насильства та їх класифікація

Сімейне насильство можна класифікувати за об'єктом та формами впливу.

1. За об'єктом насильства виділяють: подружнє насильство – стосовно чоловіка чи дружини; насильство у дитячо-батьківських відносинах – батьків щодо дітей або дітей щодо батьків; сиблінгове насильство – щодо брата чи сестри.

2. За формами впливу:

1) фізичні впливи деструктивного характеру – реальні або потенційні дії проти волі жертви, що порушують анатомо-фізіологічну цілісність організму, можуть зачіпати внутрішні органи навіть без видимих ушкоджень, призводячи до травм, втрати здоров'я або каліцтв. Форми прояву включають: заподіяння тілесних ушкоджень через фізичну силу, холодну чи вогнепальну зброю, предмети чи речовини (побої, штовхання, ляпаси, поранення тощо); примус до сексуальних контактів проти волі, домагання; отруєння чи споювання психоактивними речовинами (алкоголь, наркотики); медичне насильство (відмова у необхідному лікуванні, навмисне завищення дозування лікарських препаратів, що призводить до шкоди здоров'ю або летального наслідку).

2) деструктивні впливи в міжособистісному спілкуванні – спрямовані на психіку жертви, порушують її психологічну рівновагу та викликають стани тривоги, депресії, почуття неповноцінності, приховану агресію або суїцидальні думки. До них належать: моральні впливи – звинувачення, формування почуття провини, моральний тиск, критика зовнішності, манер, здібностей, приниження у присутності дітей; емоційні впливи – образи, лайка, погрози фізичною розправою, прояв ревнощів, емоційне відторгнення, загрози позбавлення дитини;

- економічні впливи – контроль сімейного бюджету, обмеження доступу до необхідних ресурсів (їжі, одягу, гігієнічних засобів), перешкоджання працевлаштуванню або навчанню, створення коаліцій для ізоляції партнера .

Відтак, подружнє насильство слід розглядати як специфічну форму соціальної практики сімейного насильства, що функціонує як механізм організації, підтримки та відтворення «деструктивного соціального простору». Воно проявляється через систематичне застосування деструктивних соціальних практик агресором для підпорядкування та контролю над партнером, охоплюючи як фізичні, так і психологічні канали впливу.

Емпіричним матеріалом дослідження також стали статистичні дані ГУНП у Тернопільській області щодо кількості зареєстрованих випадків подружнього насильства стосовно жінки, завдяки яким було отримано наступні дані: частоту звернення до правоохоронних органів залежно від форм подружніх відносин; вікові характеристики агресора та жертви; найімовірніші тимчасові періоди скоєння подружнього насильства стосовно жінок; форми насильницьких дій;

ймовірність звернення за медичною допомогою та отримати уявлення про окремі сторони ситуації насильства у сім'ях [34].

На основі цих даних проведено порівняльний аналіз за формами сімейного устрою – офіційний шлюб та співжиття. Отримані результати засвідчили системність проявів насильства в активних подружніх стосунках і дали змогу виявити специфічні закономірності залежно від форми сімейних відносин.

Запропонована методологія емпіричного дослідження передбачала комплексний аналіз соціальних ризиків, пов'язаних із поширенням та відтворенням практик подружнього насильства. Основними завданнями дослідження були: обґрунтування подружнього насильства як актуальної соціальної проблеми; систематизація та побудова моделей існуючих у суспільстві практик насильства в сім'ї; формування профілів цих моделей з урахуванням їхніх соціальних та психологічних характеристик; визначення ключових факторів, що впливають на інтерпретацію, зміст і структуру насильницьких практик у подружніх стосунках. Крім того, методологія спрямовувалася на виявлення механізмів, здатних забезпечити ефективну профілактику та зменшення поширеності подружнього насильства.

2.1. Соціальні практики подружнього насильства як наслідки трансформаційних процесів інституту сім'ї

Для початку доцільно проаналізувати статистичні дані, що відображають вплив соціально-економічних, політичних та інших значущих подій (таких як пандемія COVID-19, військовий конфлікт та інші кризи) на структуру сім'ї в Україні, зокрема у Тернопільській області, протягом останніх п'яти років. Такий аналіз дозволяє глибше зрозуміти трансформаційні процеси, які відбуваються в інституті сім'ї, та оцінити їхній вплив на рівень подружнього насильства.

Отож, пандемія COVID-19 спричинила значні зміни у демографічних показниках. Згідно з даними Міністерства юстиції України, у період з 12 березня до 10 жовтня 2020 року було зареєстровано 107 069 шлюбів, що на 26,6% менше порівняно з аналогічним періодом 2019 року (145 855 шлюбів). Зниження кількості шлюбів пов'язують із карантинними обмеженнями, які ускладнили проведення весільних церемоній та обмежили соціальні контакти. Водночас, за даними Державної служби статистики, частка дітей, народжених поза шлюбом, у 2020 році становила 20,5%, що свідчить про поступове зростання позашлюбних

союзів [54]. Це вказує на зміну соціальних норм та адаптацію населення до нових умов життя.

Пандемія також вплинула на рівень домашнього насильства. Обмеження мобільності, соціальна ізоляція та економічна нестабільність стали чинниками, які сприяли зростанню випадків насильства в сім'ї. Так, у Тернопільській області у першій половині 2023 року було зафіксовано понад 2 000 випадків домашнього насильства. Поліцейські склали 2 384 адміністративні протоколи за статтею 173-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення, 12 осіб були направлені на спеціальні програми для кривдників. На профілактичному обліку поліції перебувало 2 734 особи, з яких 378 жінок. Було зафіксовано 85 кримінальних правопорушень, з них 69 – за домашнє насильство, а 16 – за невиконання обмежувальних заходів або не проходження програми для кривдників. У липні 2023 року зафіксовано понад 3 600 випадків, складено понад 1 700 адміністративних протоколів і розпочато 53 кримінальних провадження за статтею 126-1 КК України [10; 17; 34].

Війна в Україні також вплинула на демографічні та соціальні процеси. У 2023 році кількість зареєстрованих шлюбів в Україні становила 186 000, що на 16% менше порівняно з 2022 роком. У 2024 році цей показник знизився до 150 000 (на 19% менше порівняно з попереднім роком). У західному регіоні України, зокрема в Тернопільській області, кількість шлюбів зменшилася на 24%, у Львівській – на 20%, а у Закарпатській – на 23%. Паралельно спостерігається зростання позашлюбних союзів, що може свідчити про адаптацію населення до нових соціальних умов.

Війна спричинила також значне зростання випадків домашнього насильства. За даними Національної поліції, у 2023 році в Україні зафіксовано понад 291 000 фактів домашнього насильства, що на 20% більше, ніж у 2022 році. Кількість кримінальних правопорушень зросла на 80%, адміністративних – на 36%. Протягом перших двох місяців 2024 року спостерігалось зростання кримінальних правопорушень на 56% та адміністративних – на 21% порівняно з аналогічним періодом 2023 року. Особливо тривожним є збільшення випадків сексуального насильства щодо дітей: у 2023 році понад 800 дітей стали жертвами сексуального насильства, а за дев'ять місяців 2024 року цей показник досяг рівня 2022 року [20].

Станом на липень 2025 року в Тернопільській області функціонують спеціалізовані служби підтримки постраждалих від домашнього насильства: 3 притулки, 3 кризові кімнати, 3 денних центри, 7 мобільних бригад та 14 служб первинного соціально-психологічного консультування. Ці дані свідчать про необхідність комплексного підходу до запобігання та подолання домашнього насильства, активної участі державних органів, правоохоронних структур та громадських організацій [21].

Також вважаємо за необхідне проаналізувати нормативно-правову базу України щодо запобігання подружньому насильству охоплює як законодавчі акти, так і підзаконні нормативні документи, що визначають права жертв насильства, обов'язки органів державної влади та соціальних служб, а також механізми реагування та профілактики. Вона передбачає законодавче закріплення права на захист від насильства, кримінально-правову відповідальність за вчинення насильства в сім'ї та адміністративно-правові механізми притягнення до відповідальності за порушення норм щодо домашнього насильства, а також соціально-правовий захист, що включає надання соціальної, психологічної та юридичної допомоги потерпілим. До основних національних нормативних актів належать Конституція України, яка гарантує права та свободи людини, зокрема право на життя, свободу та особисту недоторканність, Цивільний кодекс України, що містить норми щодо сімейних відносин, обов'язків подружжя та захисту прав дітей, Сімейний кодекс України, який регулює шлюб, права та обов'язки подружжя, опіку над дітьми та захист сімейних прав, Закон України «Про запобігання насильству в сім'ї», який визначає види насильства, права постраждалих, обов'язки органів державної влади та порядок притягнення до відповідальності, Кримінальний кодекс України, який передбачає покарання за побиття, насильство в сім'ї та сексуальні злочини, Кодекс України про адміністративні правопорушення, який передбачає адміністративну відповідальність за домашнє насильство, а також постанови Кабінету Міністрів та накази МВС і Міністерства соціальної політики, що визначають порядок взаємодії органів поліції, соціальних служб і закладів охорони здоров'я для запобігання насильству. Україна інтегрує положення міжнародного права через ратифікацію ключових конвенцій, серед яких Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, яка зобов'язує держави забезпечувати захист жінок від насильства, включно в

сімейному середовищі, Конвенція Ради Європи «Про запобігання насильству щодо жінок та домашньому насильству», що визначає стандарти попередження, захисту та покарання кривдників, Конвенція Ради Європи про права дитини, яка забезпечує захист прав дітей, включно від насильства в сім'ї, Європейська соціальна хартія та протоколи до неї, що гарантують соціальний захист та право на безпечне життя, а також резолюції та рекомендації ООН і Ради Європи щодо боротьби з насильством проти жінок і дітей, які визначають стандарти державної політики і практики захисту постраждалих. Таким чином, нормативно-правова база України у сфері запобігання подружньому насильству поєднує національні закони та міжнародні стандарти, де основою є Конституція, Сімейний та Кримінальний кодекси, закон «Про запобігання насильству в сім'ї», а ефективна реалізація цих норм залежить від координації між правоохоронними органами, соціальними службами та громадськими організаціями [13; 14; 27; 29; 30 та ін.].

У законодавчих актах України, що стосуються запобігання насильству, використовується спеціальна термінологія, яка чітко визначає види насильницьких дій, суб'єктів, об'єкти та форми відповідальності. До основних термінів належать «насильство в сім'ї», яке визначається як умисні дії фізичного, психологічного, сексуального або економічного характеру, спрямовані на заподіяння шкоди членам сім'ї; «домашнє насильство», що охоплює насильство, вчинене членами сім'ї, подружжям, співмешканцями або особами, які проживають разом; «фізичне насильство», що передбачає завдання тілесних ушкоджень або побоїв; «психологічне насильство», що включає погрози, приниження, залякування, контроль поведінки та обмеження свободи; «сексуальне насильство», що охоплює примус до сексуальних дій без згоди потерпілого, зґвалтування та інші форми сексуальної агресії; «економічне насильство», яке передбачає контроль за доходами, обмеження доступу до майна або засобів існування. Законодавство також використовує поняття «жертва» або «постраждалий», під якими розуміють особу, яка зазнала насильницьких дій, та «кривдник» або «агресор», який вчиняє насильство. Крім того, застосовуються терміни «запобіжні заходи», включно з обмежувальними приписами, терміновими заборонами контактів та обов'язковими заходами соціального захисту, а також «реабілітаційні заходи», що охоплюють психологічну, медичну та соціальну допомогу постраждалим. У контексті кримінально-правових норм вживаються терміни «тяжкі тілесні ушкодження», «побої», «примус до шлюбу»,

«домашнє кримінальне правопорушення», які визначають юридичну кваліфікацію дій насильницького характеру [29-30]. Таким чином, законодавча термінологія спрямована на чітке розмежування видів насильства, визначення суб'єктів і об'єктів, а також встановлення механізмів захисту та відповідальності.

У ситуаціях подружнього насильства часто порушуються основні права подружжя, закріплені як у Конституції України, так і в Сімейному та Цивільному кодексах. Найпоширеніші порушення стосуються права на життя та здоров'я, оскільки фізичне насильство загрожує фізичній цілісності або здоров'ю одного з подружжя. Право на недоторканність особистого життя та гідність порушується через психологічне насильство, приниження, залякування, контроль за поведінкою та обмеження свободи. Право на свободу та особисту автономію порушується, коли один із подружжя обмежує можливість іншого пересуватися, спілкуватися з родиною або друзями, приймати власні рішення. Часто порушується право на власність та економічну самостійність, що виявляється в контролі доходів, відбиранні коштів, забороні працювати або розпоряджатися спільним майном. Право на виховання дітей та забезпечення їхнього благополуччя також може порушуватися, коли насильство впливає на дітей або використовується для тиску на одного з подружжя. Таким чином, подружнє насильство охоплює комплекс порушень як фізичних, так і психологічних, соціальних та економічних прав подружжя.

Перейдемо до аналізу статистичних даних та їх інтерпретації.

Отож, за останні п'ять років у Тернопільській області спостерігається стійке зростання кількості випадків домашнього насильства. У 2023 році поліція області зафіксувала понад 7 тисяч звернень щодо домашнього насильства. Зокрема, складено майже 5 тисяч адміністративних протоколів, задокументовано 226 випадків насильства щодо дітей, а також розпочато 105 кримінальних проваджень, з яких 96 було направлено до суду [34].

Аналіз статистичних даних щодо подружнього насильства в Тернопільській області дав змогу сформулювати наступні висновки:

1. Загальна криміногенна ситуація

Оперативні зведення свідчать, що серед найбільш поширених злочинів у Тернопільській області домінують:

- загроза вбивством або заподіянням тяжкої шкоди здоров'ю,

- умисне заподіяння шкоди здоров'ю різного ступеня тяжкості,
- катування,
- вбивства та випадки заподіяння смерті з необережності,
- побої та образи.

Ці форми протиправної поведінки часто виступають у структурі подружнього насильства.

2. Частота звернень жінок

Аналіз показав, що:

- у зареєстрованому шлюбі 68% випадків складають разові звернення;
- у співжитті – 68,4% випадків, що дещо вище.

Повторні звернення мають хвилеподібний розподіл:

- у шлюбі: 18,2% – друге звернення, 6,4% – третє, 1,9% – четверте, поступово зменшуючись до 0,2% (восьме–дев'яте);
- у співжитті: 16,0% – друге звернення, 5,9% – третє, 3,9% – четверте, далі коливання в межах 0,5–2,8%.

3. Часові характеристики насильницьких практик

Пори року. У шлюбі пік випадків припадає на осінь (листопад – 16,2%) та зиму (січень – 15,7%), тоді як найменше – навесні (травень – 5,8%). У співжитті найбільша кількість фіксується восени (листопад – 30,3%), найменше – навесні (березень – 5,6%).

Дні тижня. У шлюбі найбільш конфліктним днем є субота (17,1%), особливо влітку, восени та весною. Найспокійнішими виявилися п'ятниця (12,4%), середа (12,3%) та неділя (12,2%).

Робочі та вихідні дні. У шлюбі 61,1% звернень відбувається у робочі дні, 33,1% – у вихідні, 4,3% – у святкові. У співжитті: 62,3% – у робочі, 34,1% – у вихідні, 2,8% – у святкові та 0,8% – у передсвяткові.

4. Характеристики агресора:

- у шлюбі найчастіше кривдники – чоловіки віком 36–40 років (17,2%).
- у співжитті домінує група 26–30 років (17,8%).
- середній вік кривдника у шлюбі – 36 років, у співжитті – 27 років.
- частка рецидивістів у співжитті становить близько 2,6%.

5. Характеристики жертв:

- середній вік жінок-жертв у шлюбі – 39 років, у співжитті – 35 років.
- найбільш вразлива група – 31–35 років (17,5–20,4%).

- найнижчі показники – серед жінок старше 76 років (0,2%) і молодше 18 років (0,3–0,9%).

6. Форми насильства

- образи: 53,2% (шлюб), 59,3% (співжиття);
- фізичне насильство: 36,6% (шлюб), 32,6% (співжиття);
- погрози: 8,2% (шлюб), 7,4% (співжиття);
- насильство у сфері власності (майно): 2,0% (шлюб), 0,8% (співжиття).

Особливість: у співжитті більш поширені образи, тоді як у шлюбі частіше фіксуються побой.

7. Звернення за медичною допомогою

- лише 14,6% жінок у шлюбі та 14,8% у співжитті звертаються до лікарів.
- госпіталізація потрібна дуже рідко: 0,8% (шлюб) та 3,9% (співжиття).
- понад 68–70% жінок не звертаються по допомогу, що вказує на недовіру до медичної та правоохоронної системи і страх перед агресором.

Для більшої наглядності отримані дані були систематизовані у вигляді таблиці 2.

Таблиця 2.

Порівняльна характеристика подружнього насильства у шлюбі та співжитті (Тернопільська область)

Показник	Шлюб	Співжиття (шлюбоподібний союз)
Середній вік агресора	36 років (пік 36–40 р. – 17,2%)	27 років (пік 26–30 р. – 17,8%)
Середній вік жертви	39 років	35 років
Найвразливіша група жінок	31–35 років (17,5%)	31–35 років (20,4%)
Разові звернення	68%	68,4%
Форми насильства	Образи – 53,2% Фізичне – 36,6% Погрози – 8,2% Майнове – 2,0%	Образи – 59,3% Фізичне – 32,6% Погрози – 7,4% Майнове – 0,8%
Звернення по медичну допомогу	14,6% (госпіталізація – 0,8%)	14,8% (госпіталізація – 3,9%)
Не зверталися по допомогу	понад 70%	понад 68%
Часові піки	Осінь (листопад – 16,2%), зима (січень – 15,7%)	Осінь (листопад – 30,3%)
Найчастіший день насильства	Субота (17,1%)	Субота (особливо влітку та восени)

Отже, згідно з результатами аналізу статистичних даних, що відображають динаміку подружнього насильства у Тернопільській області можна виокремити низку характерних тенденцій:

1) випадки подружнього насильства здебільшого мають систематичний, а не одноразовий характер. Хоча в правоохоронні органи найчастіше надходять поодинокі заяви, повторні звернення жінок підтверджують багаторазовість та тривалість насильницьких практик у сімейному середовищі;

2) часовий проміжок між першим фактом насильства та зверненням по допомогу є довшим у жінок, що перебувають у зареєстрованому шлюбі, порівняно з тими, хто живе у цивільному шлюбі. Це пояснюється як соціальними бар'єрами (страх осуду, залежність від чоловіка), так і специфікою офіційних шлюбних відносин;

3) сезонна динаміка звернень свідчить про найбільшу кількість випадків насильства восени та навесні, що корелює з підвищенням рівня конфліктогенності у суспільстві в цей період. Отже, сімейне насильство певною мірою віддзеркалює загальні закономірності суспільної конфліктності;

4) найвища інтенсивність звернень припадає на вихідні та святкові дні, особливо у другій половині доби, коли члени подружжя більше часу проводять разом. Відсутність сформованої культури ненасильницького спілкування та традицій гармонійного дозвілля значною мірою сприяє конфліктній ескалації.

5) насильство у сім'ї не має чіткої вікової прив'язаності – зареєстровані випадки охоплюють діапазон від 18 до 85 років. Водночас найбільша ймовірність виникнення насильницьких дій спостерігається у періоди так званих «сімейних криз», особливо другої кризи шлюбу (приблизно 6–10 років спільного життя). Для співжиття характерними є додаткові фактори ризику: ранній вступ у стосунки, наявність судимості у чоловіка, а також відносини між молодшими чоловіками та жінками старшого віку;

6) основними формами насильства є образи та побої, рідше – загрози та самовільне розпорядження майном;

7) більшість жінок, які зазнають побоїв або тілесних ушкоджень, уникають звернень до медичних закладів, віддаючи перевагу самолікуванню. Це свідчить про латентність проблеми та низький рівень довіри до медичних і правових інституцій;

8) у ситуаціях незареєстрованого шлюбу частіше фіксуються випадки госпіталізації жінок, що може свідчити про більш жорсткі форми фізичного насильства у неформальних шлюбах.

9) вища частота випадків насильства характерна для сімей, які мешкають у соціально неблагополучних районах (з високим рівнем злочинності, економічною нестабільністю чи несприятливою екологією).

10) абсолютна більшість актів насильства відбувається у приватних житлових приміщеннях («за зачиненими дверима»), що суттєво ускладнює виявлення та офіційне документування подружнього насильства.

Статистичні дані підтверджують, що характер і динаміка подружнього насильства залежать від типу сімейних відносин, вікових характеристик учасників та соціокультурних факторів. Ці відмінності вимагають диференційованих підходів у профілактиці та протидії подружньому насильству.

Висновок до розділу 2.

У розділі було розроблено та реалізовано комплексну стратегію емпіричного дослідження соціальних уявлень про подружнє насильство, що включала аналіз статистичних даних, нормативно-правової бази та анкетування населення Тернопільської області. Здійснено поетапне вивчення проблеми: від систематизації законодавчих та офіційних даних до збору первинної соціологічної інформації. Це дозволило виявити особливості динаміки та форм насильницьких практик у шлюбі, визначити ключові соціально-психологічні чинники їхнього поширення, окреслити стереотипи суспільного сприйняття, а також оцінити ефективність державної та регіональної політики протидії насильству. Результати дослідження стали підґрунтям для конструювання

моделей і профілів подружнього насильства та подальшої розробки рекомендацій щодо вдосконалення системи його профілактики.

РОЗДІЛ 3

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ МОДЕЛІ ТА ПРЕВЕНТИВНІ ЗАХОДИ ПРОТИДІЇ ПОДРУЖНЬОМУ НАСИЛЬСТВУ

3.1. Моделі соціальних практик насильства у подружніх відносинах

Аналіз специфіки інтерпретації проблеми подружнього насильства здійснювався на основі результатів соціологічного опитування міського та сільського населення Тернопільської області віком від 18 до 65 років за сприяння фахівці-психологів навчально-наукового центру соціально психологічної підтримки та резильєнтності ЗУНУ та психологічної служби Головного управління Національної поліції у Тернопільській області. З метою отримання цілісного уявлення про розуміння населенням сутності подружнього насильства на етапі обробки емпіричних матеріалів було проведено аналіз соціально-демографічних характеристик респондентів, а також узагальнення висловлювань чоловіків і жінок щодо того, які саме дії вони схильні відносити до проявів насильства. До вибірки (50 чоловіків (25 з сільської і 25 з міської місцевості) та 50 жінок (25 з сільської і 25 з міської місцевості) увійшли як особи, які визнавали власну причетність до вчинення насильницьких дій, так і ті, що заперечували їх, а також подружні пари, стосовно яких зафіксовано факти домашнього насильства в оперативних зведеннях ГУНП м. Тернополя.

В результаті опрацювання отриманих матеріалів було виокремлено, описано та узагальнено 4 моделі уявлень про подружнє насильство.

Перша модель уявлень про подружнє насильство.

Аналіз висловлювань респондентів показав, що частина з них усвідомлює власні дії як насильницькі. До таких форм вони відносять: маніпулювання (з переконанням, що «жертва сама винна у піддатливості»); ця практика не поширюється на літніх людей), критику інтелектуальних здібностей (зазвичай на адресу винних, на думку суб'єктів), прояви емоційної холодності (з поясненням, що відкинута сторона «отримує право» відповідати насильницькими діями), непристойні жарти, зауваження чи навмисне створення для партнера незручних ситуацій. Такі практики, на думку опитаних, спрямовані на підпорядкування іншої людини, особливо якщо йдеться про осіб із низьким соціальним статусом.

Чоловіки із сільської місцевості та без сталого доходу вказували, що дружина обмежує їхнє коло спілкування, тому вони застосовують насильство як

засіб «зняття обмежень». Водночас вони відзначають ревності з боку дружини, після чого, унаслідок конфлікту, саме вона зазвичай просить вибачення, і відносини «відновлюються».

Деякі респонденти зі стажем сімейного життя 6–10 років вважали створення «сімейної коаліції» формою насильства, яку вони самі переживали. У їхньому уявленні така практика може навіть покращувати взаємини, а також бути способом впливу на батьків.

Багато учасників опитування, які віднесли моральний, емоційний чи комунікативний тиск до насильства, визнавали, що й самі зазнавали подібних впливів у дитинстві або в дорослому житті, після чого переживали сильні образи.

Жінки з вищою освітою, що проживають у сільських районах, зазначали, що практикували контроль над спілкуванням партнера та одноосібне ухвалення фінансових рішень. Вони також вважали навіть дрібні фізичні дії (наприклад, щипки) проявом насильства. Сільські жінки додатково підкреслювали, що контроль сімейного бюджету, здійснюваний чоловіком чи співмешканцем, має системний характер і робить стосунки «зручними для нього».

У ситуаціях фінансової залежності (низькі доходи, декретна відпустка, отримання допомоги по безробіттю) респонденти вказували на насильство через одноосібне розпорядження коштами. Це створює образ «невдахи» в очах дітей і сприймається як прагнення партнера до влади. Така динаміка підриває сімейний клімат і позначається на вихованні дітей, де найбільше навантаження лягає на матір, що знижує її виховні можливості.

На мікрорівні респонденти ототожнюють із насильством моральний, емоційний, комунікативний та економічний тиск (зокрема контроль бюджету) і навіть незначний фізичний вплив. На мезорівні ці практики виступають інструментом помсти за образи, покарання, усунення обмежень, відновлення відносин із батьками або створення більш вигідних для одного з партнерів умов. При цьому підкреслюється, що морально-емоційні практики рідко спрямовані на дітей, літніх чи жінок із низьким статусом, а от економічний контроль частіше застосовується саме до залежних членів сім'ї.

На макрорівні такі дії розглядаються як чинники, що впливають на репродуктивний потенціал жінки та здатність матері виконувати виховні функції. Економічне насильство, на відміну від інших форм, менш латентне: про нього часто дізнаються під час спілкування з іншими членами родини. Сільські

жінки акцентували потребу в підтримці та поліпшенні взаєморозуміння в родині як шляху до ненасильницьких стосунків. Водночас люди з низьким доходом схильні миритися з залежністю, вважаючи, що проблема насильства може бути вирішена лише внутрішніми зусиллями сім'ї. Це створює атмосферу безвиході та закріплює деструктивні практики у подружніх відносинах.

Друга модель ґрунтується на відповідях респондентів, які вважають, що не чинили насильницьких дій щодо інших осіб, проте у своїх поясненнях описують різні варіанти прояву насильницьких практик на мікрорівні. Зокрема, особиста ворожість може ставати підґрунтям для насильства у подружніх стосунках через контроль сфери спілкування партнера, що нерідко спричиняє погіршення психологічного стану жінки. До таких практик респонденти відносять і прояви надмірної ревності, що застосовуються щодо жінки з пасивною або слабкою позицією. Чоловіки, схильні до вчинення насильства, як правило, перебувають у стані алкогольного сп'яніння та використовують звинувачення й образи для маніпуляції оточенням. На думку учасників опитування, діти також можуть ставати жертвами насильства, яке виявляється у формі принизливих жартів, образливих зауважень чи спроб поставити у незручне становище, хоча випадки відмови дітям у задоволенні базових потреб (придбанні їжі, одягу, предметів гігієни) трапляються значно рідше. Респонденти віком 30–39 років відносять до насильницьких практик формування у жінки почуття провини та перешкоджання її професійній самореалізації, а також фізичні дії, зокрема щипки. На мезорівні, що відображає суспільне сприйняття, відзначено уявлення про заборону зустрічатися з родичами та друзями як прояв насильства, а також визнання того, що повідомлення про подружнє насильство у пресі з'являються вкрай рідко (1–2 рази на рік). Деякі респонденти зараховують до насильницьких практик критику розумових здібностей, емоційну холодність або ігнорування, наголошуючи, що у випадку свідчення актів подружнього насильства порадили б потерпілій стороні звернутися до фахівців (дільничного, соціального працівника, лікаря чи психолога). Водночас вони зазначають, що найчастіше жертви звертаються по допомогу до спеціалізованих центрів, а ефективними шляхами подолання проблеми вбачають підготовку фахівців з методик протидії насильству у сім'ї та створення притулків для постраждалих. Інші учасники опитування, зокрема віком 30–39 років і з рівнем доходу від 10 до 15 тисяч гривень, вважають контролювання сімейного бюджету насильством, визнають, що у випадку

власного залучення до ситуації звернулися б до поліції чи медичного закладу, а ключову роль у розв'язанні проблеми приписують правоохоронним органам. Респонденти також наголошують на необхідності профілактичної роботи у сім'ях, а одноосібне прийняття фінансових рішень у подружжі визначають як ще одну форму насильницької практики. Загалом більшість опитаних переконані, що найефективніший шлях подолання подружнього насильства полягає у комплексній підтримці жертв з боку соціальних інститутів, серед яких правоохоронні та судові органи, система охорони здоров'я, соціальні служби й засоби масової інформації.

Третя модель відображає специфіку насильницьких практик на різних рівнях соціальної взаємодії. На мікрорівні респонденти, які визнають власні насильницькі дії, водночас схильні заперечувати їхній насильницький характер: фізичний вплив (зокрема щипки) трактується ними як ненасильство, а до прикладів насильницьких проявів вони зараховують контроль сімейного бюджету або критику зовнішності, при цьому формування почуття провини сприймають як нейтральну практику. Значна частина опитаних не вважає обмеження спілкування з родичами та друзями формою насильства, пояснюючи прояви агресії нездатністю вирішувати конфлікти конструктивними методами та економічною залежністю жінки від партнера. Інша група, яка не відносить одноосібне ухвалення фінансових рішень до насильницьких практик, причину насильства вбачає у зловживанні алкоголем і наркотиками, а також у низькому рівні освіти та культури, розглядаючи агресію як спосіб самоствердження чоловіка. Деякі респонденти заперечують насильницький характер контролю сімейного бюджету та одночасно визнають допустимість насильства щодо дітей; вони пояснюють труднощі уникнення агресора страхом покарання чи відплати. Окрема частина респондентів пов'язує насильство з вживанням психоактивних речовин і наголошує, що його наслідком є втрата можливості жінки працювати чи навчатися. На мезорівні, який охоплює міжособистісні взаємодії, респонденти віком від 40 до 66 років схильні вважати емоційну холодність чи відкидання ненасильницькими проявами, хоча водночас зазначають власний досвід насильства у молодості, що іноді потребував медичної допомоги. Вони визнають, що після перенесення актів агресії відчували приниження і безпорадність, хоча критику розумових здібностей не завжди відносять до насильства. На макрорівні, який охоплює ширший соціальний контекст, деякі

респонденти заперечують насильницький характер заборони контактів із родичами чи друзями, однак визнають себе свідками насильства у чужих сім'ях. Висловлюється думка, що суспільство недостатньо інформоване про проблему: зокрема зазначається відсутність обговорення подружнього насильства в засобах масової інформації. Частина опитаних вважає, що у випадку спостереження насильства вони порадили б жертві звернутися до родичів чи знайомих, але водночас наголошують на потребі кризових центрів, соціальних служб і залучення правоохоронних органів. В якості ефективних стратегій подолання проблеми називаються розвиток психологічної підтримки, міжвідомча співпраця та формування компромісних відносин у сім'ї, що поєднується із самоконтролем та емоційною стриманістю.

Четверта модель відображає уявлення респондентів про подружнє насильство, які не визнають власну участь у насильницьких діях і не відносять контроль над сферою спілкування з родичами, друзями та іншими взаємодіями поза домом до проявів насильства. На мікрорівні респонденти пояснюють насильство переважно низькою самооцінкою жінки, стресовими ситуаціями та ригідністю взаємин партнерів. Деякі респонденти, які не вважають насильством одноосібне ухвалення фінансових рішень, пов'язують його прояви з недосконалістю законодавства. На мезорівні зафіксовано лише одне значуще висловлювання: респонденти, які не визнають насильницьким контроль сімейного бюджету, зазначають, що після пережитих насильницьких дій вони відчували агресію та гнів. На макрорівні, що відображає соціальні уявлення про проблему, респонденти, які заперечують насильницький характер заборони зустрічей з родичами та друзями, стверджують, що засоби масової інформації майже не висвітлюють випадки подружнього насильства щодо жінок у газетах. Водночас вони зазначають, що лайка та груба лайка в радіоефірі фіксуються кілька разів на місяць у контексті обговорення подружнього насильства. Щодо одноосібного ухвалення фінансових рішень респонденти вважають його ненасильницькою практикою і висловлюють думку, що вирішення проблеми подружнього насильства можливе через пошук підтримки та інформації онлайн.

На підставі даних чотирьох моделей було сформовано цілісні профілі уявлень респондентів про подружнє насильство (табл. 3).

Таблиця 3.

Цілісні профілі уявлень респондентів про подружнє насильство

Модель / Профіль	Мікрорівень (особисті та сімейні взаємини)	Мезорівень (міжособистісне спілкування у сім'ї)	Макрорівень (суспільство, соціальні інститути)	Основні характеристики та висновки
Перша модель	Форми морального, емоційного, комунікативного, економічного та фізичного впливу (щипки) визнаються насильством і застосовуються у сім'ї; фізичні впливи переважно жінки зі села та вищою освітою.	Моральні, емоційні та комунікативні впливи використовуються як помста, покарання або для досягнення зручнішого становища; економічні форми для підпорядкування членів сім'ї.	Відзначаються прямий негативний вплив економічних форм на відтворення населення; латентність економічного насильства нижча.	Активне застосування насильницьких впливів; економічна залежність збільшує пасивність та безвихідь у зміні відносин.
Друга модель	Моральні, емоційні, комунікативні, економічні та фізичні форми впливу вважаються насильством; комунікативні застосовуються при ворожості, емоційні – при пасивності партнерки.	Моральні форми підпорядковують дітей; чоловіки у стані сп'яніння підкоряють членів сім'ї.	Респонденти демонструють підготовленість до дій у ситуації насильства; наголошують на розвитку соціального обслуговування та профілактики.	Розпізнавання насильства збігається з реальним досвідом; респонденти прагнуть системного вирішення проблеми через соціальні інститути.
Третя модель	Суперечливе сприйняття: деякі форми впливу вважаються насильством, інші – ні (щипки – ненасильство, контроль бюджету – насильство).	Легітимізація комунікативних деструктивних практик; виправдання економічних форм через залежність та низький рівень освіти; фізичні впливи сприймаються як норма щодо девіантних членів сім'ї.	Жертви насильства отримують рекомендації звертатися до родичів, знайомих, кризових центрів; відзначають необхідність поєднання дій соціальних інститутів.	Описує соціально неблагополучні сім'ї, де насильство сприймається як норма; респонденти базуються на власному досвіді та спостереженнях за іншими сім'ями.
Четверта модель	Форми морального, комунікативного та економічного впливу не вважаються насильством; респонденти заперечують власну участь.	Внутрішні конфлікти пояснюються зовнішніми причинами (низька самооцінка, стрес, ригідність взаємин).	Низьке сприйняття проблеми на суспільному рівні; медіа та соціальні інститути майже не враховуються.	Латентне ставлення до насильства, заперечення власної участі; «непорозуміння» у сім'ї обґрунтовуються зовнішніми чинниками.

3.2. Стратегії підвищення ефективності протидії насильницьким практикам у подружжі.

Незважаючи на актуальність та нагальність вирішення, проблема подружнього насильства нині все ще не отримала комплексного та системного вирішення, що підтверджується результатами проведеного емпіричного дослідження. Зокрема, першопричинами цього є все ще низький рівень психологічної культури та грамотності серед жінок, котрі потерпають від знущань та значний рівень стегматизації, який існує у суспільстві стосовно даного питання. Так, за даними опитування, у разі скоєння насильства в сім'ї більшість респондентів планує звертатися за підтримкою до рідних – 57,7% опитаних. Водночас значна частина населення (48,4%) надає перевагу самостійним спробам вирішити конфлікт без залучення сторонніх інституцій. Менш поширеними є наміри звертатися за допомогою до друзів (39,6%), поліції (34,1%) або медичних установ, зокрема травмпунктів (25,7%). У виняткових випадках респонденти можуть скористатися телефоном довіри (11,8%), органами соціального захисту (10,9%) або навіть підтримкою сусідів (10,6%).

Дослідження також свідчить про переважну орієнтацію населення на самостійне вирішення проблеми насильства (84,3%). На думку респондентів, у більшості випадків жертви насильства змиряються зі своїм становищем (69,8%) або залишають сім'ю (53,4%). При цьому звернення до судових або правоохоронних органів спостерігається у 36,7% випадків, а до центрів соціальної допомоги – лише у 19,8%.

Ситуація ускладнюється тим, що 68,8% опитаних не володіють інформацією про існування служб підтримки для постраждалих від насильства. Більшість респондентів оцінює державну та регіональну політику щодо подолання проблеми подружнього насильства на низькому рівні: 22,0% та 24,9% відповідно.

Водночас у суспільній свідомості все ж спостерігається зростання усвідомлення необхідності вирішення даної проблеми. Респонденти відзначають потребу у створенні кризових центрів (53,6%), консультативних служб (50,5%), телефонів довіри (45,3%), а також притулків та безпечних місць для постраждалих (26,2%).

Таким чином, сучасні дані свідчать про необхідність удосконалення системи профілактики та реагування на подружнє насильство. Це передбачає

розвиток мережі соціальних служб, підвищення обізнаності населення про наявні ресурси, впровадження профілактичних програм, а також інтеграцію комплексного підходу з участю правоохоронних органів, медичних установ та соціальних інституцій для забезпечення ефективної правової та соціально-психологічної підтримки постраждалих.

За результатами проведеного опитування респонденти висловили свою думку щодо найбільш доцільних заходів, спрямованих на подолання проблеми подружнього насильства. Найчастіше вони виділяли такі напрямки:

1. Формування ефективного законодавства, спрямованого на запобігання насильству в подружніх відносинах – 51,7% респондентів.

2. Реалізація соціальної політики, спрямованої на підвищення рівня життя населення – 45,3%, а також на створення здорового та благополучного суспільства – 43,6%.

3. Сприяння формуванню позитивного клімату у сім'ї, що включає атмосферу порозуміння, взаємної поваги, кохання та терпіння – 47,5%.

Важливе значення респонденти надають також посиленню кримінальної відповідальності за застосування насильницьких практик у сім'ї та підвищенню суворості покарання – 40,9%, а також координації зусиль правоохоронних, судових органів, системи охорони здоров'я та соціального обслуговування – 40,1%. Крім того, 39,2% опитаних вважають важливим проходження лікування від шкідливих звичок, таких як алкоголізм і наркоманія, як один із компонентів запобігання подружньому насильству.

Не менш значущим фактором є інформування населення про наявні способи реагування на випадки насильства – 39,0%, а також розширення сфери надання психологічної підтримки для сімей – 37,3%.

Таким чином, оцінки респондентів вказують на комплексний підхід до вирішення проблеми подружнього насильства, який передбачає одночасне застосування законодавчих, соціальних, освітніх та психологічних заходів, а також активну участь сімей у формуванні здорового міжособистісного середовища.

На основі отриманих емпіричних даних та аналізу результатів дослідження сформульовано рекомендації щодо планомірного перетворення соціального простору через розвиток основних напрямів соціальної політики, що сприяють вирішенню проблеми подружнього насильства. Рекомендації узгоджуються з

положеннями рекомендацій ООН, концепцією законотворчої діяльності щодо забезпечення рівних прав і можливостей чоловіків і жінок, результатами сучасних наукових досліджень, а також враховують авторську інтерпретацію отриманих результатів.

Організація діяльності із запобігання насильству у сім'ї повинна здійснюватися на державному, регіональному та місцевому рівнях, орієнтуючись на кращий зарубіжний досвід.

На державному рівні рекомендовано:

- оптимізувати соціальний простір через реалізацію програм, спрямованих на стабілізацію економіки, підвищення матеріального добробуту сімей та розв'язання соціальних проблем (зокрема високого рівня бідності, безробіття, злочинності та житлових проблем), які прямо впливають на виникнення деструктивних відносин у подружніх парах.

- розробляти та закріплювати напрями соціальної політики, створювати формальні механізми для реалізації національних планів дій щодо запобігання подружньому насильству.

- встановлювати нормативно-правові акти, що передбачають припинення насильства, формування соціального середовища, яке сприяє побудові ненасильницьких стосунків.

На регіональному та місцевому рівнях необхідно:

- розвивати та вдосконалювати систему установ, які реалізують заходи щодо попередження та подолання подружнього насильства.

- формувати соціальний простір, що підтримує ненасильницькі взаємовідносини у сім'ї, включно з політичною, економічною, законодавчою та правоохоронною сферами, системами соціального захисту, охороною здоров'я, освітою та медіа-простором.

Основні етапи оптимізації системи профілактики подружнього насильства:

1 етап. Усвідомлення проблеми та організація первинної системи соціальних інститутів.

1.1. Актуалізувати проблему подружнього насильства на всіх рівнях влади та закріпити напрями соціальної політики щодо її попередження.

1.2. Модернізувати законодавчу базу з урахуванням міжнародних стандартів, включно з внесенням змін до кримінального, цивільного та сімейного законодавства для максимального захисту жертв насильства.

1.3. Підвищувати обізнаність населення щодо подружнього насильства через освітні програми та ЗМІ.

1.4. Формувати культуру конструктивних взаємин у сім'ї, заснованих на рівноправності та взаємній повазі.

1.5. Підготовка кадрів у правоохоронних органах, судовій системі, освіті, охороні здоров'я та соціальному обслуговуванні для роботи із сім'ями, де присутні насильницькі практики.

1.6. Розвиток інфраструктури соціальних інститутів із впровадженням комплексних програм профілактики та реабілітації жертв і винуватців насильства, включно з кризовими центрами та психоневрологічними диспансерами.

1.7. Впровадження моделей роботи із сім'ями з насильницькими практиками, включаючи охоронні судові накази, програми реадптації жертв і корекції поведінки кривдників.

1.8. Створення системи державного стимулювання осіб, які працюють у сфері попередження подружнього насильства.

1.9. Формування єдиної інформаційної бази випадків подружнього насильства з деталізацією відносин, демографії сторін, характеру насильства та заходів реагування.

1.10. Активізація міжнародного співробітництва та вивчення зарубіжного досвіду у сфері запобігання подружньому насильству.

2 етап. Створення цілісної системи соціальних інститутів для допомоги подружжю у ситуації насильства.

2.1. Розробка та удосконалення правової бази для комплексного підходу до подолання насильства, включно з федеральним законом про соціально-правовий захист жертв.

2.2. Підготовка та перепідготовка кадрів у різних соціальних сферах із обов'язковим практичним навчанням та сертифікацією викладачів.

2.3. Модернізація інфраструктури соціальних інститутів для ефективного реагування на випадки насильства.

2.4. Впровадження системи моніторингу подружніх відносин із насильницькими практиками та оцінки ефективності заходів.

2.5. Використання результатів моніторингу для вдосконалення моделей запобігання насильству.

2.6. Підвищення оперативності виявлення сімей із насильницькими відносинами.

2.7. Забезпечення доступності системи соціальних інститутів (інформаційної, територіальної та фінансової).

2.8. Залучення колишніх жертв насильства до роботи у соціальних установах з метою попередження насильства.

3 етап. Підтримка та розвиток системи соціальних інститутів.

3.1. Інвестиції держави та донорських організацій у науково-дослідну роботу з проблеми насильства для оцінки ефективності заходів та економічного впливу насильства.

3.2. Підтримка неформальних джерел допомоги (сусіди, друзі, робочі колективи, локальні ЗМІ).

3.3. Формування комплексних програм, що поєднують дослідження насильства над дітьми, наркозалежність та партнерське насильство.

3.4. Пріоритет первинної профілактики насильства шляхом створення соціального середовища, що забезпечує ненасильницькі стосунки та виховання нового покоління дітей із конструктивними моделями поведінки.

Отож, оптимізація соціальних механізмів запобігання подружньому насильству потребує врахування специфіки соціальних практик у різних сім'ях, диференційованого підходу до профілів насильства, поєднання превентивних, корекційних та екстрених заходів, забезпечення безпеки та соціальної адаптації жертв, а також формування компетентного та ефективного соціального простору для всіх членів родини.

Висновок до розділу 3.

Аналіз емпіричних даних показав, що уявлення населення Тернопільської області про подружнє насильство є неоднорідними й охоплюють чотири основні моделі, які різняться рівнем усвідомлення насильницьких практик, їхньою легітимацією та оцінкою соціальних наслідків. На мікрорівні домінують уявлення про моральний, емоційний, комунікативний та економічний тиск, які часто поєднуються з окремими формами фізичного впливу. На мезорівні насильство здебільшого розглядається як спосіб контролю та підпорядкування партнера, тоді як на макрорівні простежується низька інформованість населення та недостатнє залучення соціальних інститутів до його подолання.

Таким чином, виокремлені моделі відображають суперечливе ставлення суспільства до проблеми подружнього насильства: від відкритого визнання та пошуку шляхів подолання до заперечення власної участі чи трактування деструктивних практик як «нормальних» елементів сімейного життя. Це свідчить про високий рівень латентності проблеми та підтверджує необхідність посилення соціально-психологічних заходів профілактики й формування культури ненасильницьких взаємин у подружжі.

ВИСНОВОК

Останні роки характеризуються впливом глобальних і національних кризових явищ, які істотно позначилися на динаміці та формах прояву сімейного насильства. Пандемія COVID-19 спричинила вимушену ізоляцію, обмеження соціальних контактів та погіршення економічного становища, що призвело до зростання конфліктності в сім'ях і посилення ризику агресивної поведінки. В умовах війни в Україні ситуація набула ще більш драматичного характеру: вимушене переселення, втрата близьких, зниження рівня життя, психологічна травматизація та загальна нестабільність посилили як випадки домашнього насильства, так і його латентність. Тому дослідження та профілактика цього явища в сучасних умовах набувають особливої актуальності, адже сім'я залишається не лише осередком соціалізації, а й потенційним джерелом відтворення агресивних моделей поведінки в суспільстві.

В Україні за останні роки сімейне насильство стає однією з найпоширеніших форм агресії. Так, за результатами досліджень, присвячених вивченню особливостей насильницької злочинності у сім'ї, зазначається, що 30–40% тяжких насильницьких злочинів відбувається саме в сімейному середовищі. Жертви сімейно-побутових конфліктів становлять найчисленнішу групу серед загиблих та постраждалих від злочинів. Нині деструктивні практики сімейного насильства не просто поширені у сфері сімейних відносин: спостерігається активний процес їх інституціоналізації, тобто перетворення на стійку соціальну практику, яка постійно відтворюється, інтегрується у суспільні відносини та стає звичною моделлю поведінки соціальних акторів різних рівнів. Відтак сім'ї, у яких толерується або практикується насильство, стають джерелом відтворення жорстокості та агресії як на особистісному, так і на соціально-груповому та суспільному рівнях.

В результаті опрацювання отриманих емпіричних даних було систематизовано соціально-психологічні моделі подружнього насильства та визначено напрями вдосконалення превентивних заходів протидії йому. Їх аналіз уможливив виокремлення найбільш поширених моделей насильницьких практик у шлюбі, що відображають різні рівні їх соціального сприйняття та легітимації –

від індивідуальних установок до суспільних стереотипів. Виявлено, що проблема зберігає високий рівень латентності, а значна частина населення схильна або мінімізувати її масштаби, або виправдовувати насильницькі дії традиційними нормами.

Поряд із цим доведено, що підвищення ефективності протидії подружньому насильству можливе через удосконалення правових механізмів, розширення мережі соціальних послуг, активізацію діяльності громадських організацій та формування культури ненасильницьких взаємин у суспільстві. Поєднання індивідуальних і колективних стратегій профілактики, державних та громадських ініціатив створює підґрунтя для зниження масштабів насильницьких практик у подружніх відносинах і формування нової моделі сімейної взаємодії, заснованої на рівності та взаємоповазі.

З урахуванням сучасних викликів – пандемії та війни, державна політика протидії сімейному насильству має бути більш комплексною, включати психологічну підтримку постраждалих, створення умов для соціальної адаптації внутрішньо переміщених осіб, розширення доступу до кризових центрів та вдосконалення системи міжвідомчої взаємодії. Лише за таких умов можливим є реальне зниження рівня подружнього насильства та запобігання відтворенню насильницьких практик у майбутніх поколіннях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ЛІТЕРАТУРНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бут В. В. Конструкт «людської деструктивності» як предмет соціально-філософського аналізу. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 2013. № 52. С. 89-99.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К. ; Ірпінь : Перун, 2001. 1440 с.
3. Воронкова В. Г. Формирование нового мировоззрения, нового человека, нового общества будущего: монография. К.: Издательский дом «Скиф». 2012. Т. 2. С. 134-152.
4. Гайдаєнко Н. Проблеми наукового дослідження системи стримувань та противаг в сучасній політичній теорії URL: <http://bibl.kma.mk.ua/pdf/pidruchniku/23/21.pdf>.
5. Герасіна Л. М. Насильство як соціальна деструкція. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». 2015. № 1148. С. 35–40.
6. Гончарова Т. В. Насильство дітей у сім'ї: умови, причини й фактори виникнення. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2010. № 4. С. 47–53.
7. Горбова Г. О. Адміністративно-правове регулювання протидії насильству в сім'ї: монографія. К. : Інститут публічного права, 2016. 226 с.
8. Грабська І. А. Насильство в подружніх відносинах. *Практична психологія і соціальна робота*. 1998. № 9. С. 20-23.
9. Гребенюк М. Щодо розмежування понять деструктивної, агресивної та девіантної поведінки URL: <http://www.apdp.in.ua/v71/52.pdf>.
10. Державна служба статистики України. Демографічний щорічник України 2023. Київ: Держстат, 2024.
11. Державна служба статистики України. Соціальні індикатори рівня життя населення: статистичний збірник. Київ: Держстат, 2023.
12. Домашнє насильство в Україні. *Правозахисники Міннесоти*. 2000. URL: www.mnadvocates.org.
13. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07.12.1984 № 8073-Х (ст. 173-2 та ін.).
14. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III (ст. 126-1 «Домашнє насильство» та ін.).
15. Ла Страда–Україна. Запобігання та протидія домашньому насильству:

методичні матеріали. Київ, 2019.

16. Лукашевич М.П. Соціологія сім'ї: теорія і практика : навч. посібник. К. : ПК ДСЗУ, 2012. 186 с.

17. Міністерство соціальної політики України. Звіт про реалізацію державної політики у сфері запобігання та протидії домашньому насильству. Київ, 2023.

18. Насилие над женщиной в семье: социологический анализ проблемы. Аналитическая группа центра «Социополис». URL:<http://dv.projectharmony.kiev.ua>.

19. Насильство у сім'ї як соціальна проблема в Україні URL: <http://rogachik.just.ks.ua/yuridichnarubrika/nasilstvo-u-simyi-yak-sotsialna-problema-vukrayini.html>.

20. Національна поліція України. Узагальнені дані щодо звернень і правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством (річні звіти). Київ, 2022–2024.

21. Національна соціальна сервісна служба України. Мережа спеціалізованих служб підтримки постраждалих осіб: аналітичні довідки. Київ, 2023–2025.

22. Омбудсман України. Щорічна доповідь про стан додержання прав і свобод людини і громадянина. Київ, 2023–2024.

23. Омельченко Д., Мосьондз С. Домашнє насильство в Україні: соціологічний вимір та виклики політики протидії. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2021. № 4. С. 5–26.

24. Основи гендерної рівності: навч. посіб. /А. В. Фурман, Т. Л. Надвичина. Тернопіль: Економічна думка, 2006. 168 с.

25. Повалій Л. В. Концептуальні підходи до аналізу насильства в сім'ї. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: збірник наукових праць. Вип. 14. Кн. 1. Кам'янець-Подільський: Видавець Зволейко Д. Г., 2010. С. 358–367.

26. Попередження домашнього насильства і торгівля людьми / Підручник по проведенню тренінгів. К: WI, 2001.320 с.

27. Постанова КМУ «Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі». Київ, 2018 (зі змінами).

28. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків: Закон України від 08.09.2005 № 2866-IV.
29. Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України від 07.12.2017 № 2229-VIII.
30. Про попередження насильства в сім'ї: Закон України. URL:<http://www.zakon.rada.gov.ua/go/2789-14>.
31. Соціальна і корекційна робота з особами, які вчинили насильство в сім'ї: навч.-метод. посібник. (в двох томах). Том 1. / за заг. ред. О. М. Бандурки, К. Б. Левченко, І. М. Трубавіної, Київ: Україна, 2011. 171 с.
32. Соціологія: Підручник. 5-те вид., стереотипне / Затвер. МОНУ. За редакцією доктора соціологічних наук, професора В.М. Пічі. 296 с. т. 2023 р.
33. Стандарти надання соціальних послуг особам, які постраждали від насильства в сім'ї : міжнародний досвід та рекомендації для України / наук. ред. О. Кочемировська; заг. ред. С. Павлиш. К. : Запоріжжя : Друкарський світ, 2011. 228 с.
34. Тернопільська ОВА; ГУНП у Тернопільській області. Домашнє насильство: статистично-аналітична довідка (піврічні/річні звіти). Тернопіль, 2023–2025.
35. Трубавіна І. М. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю: навч. посіб. Київ : ДЦССМ, 2002. 132 с.
36. Чумало М., Городинська-Кохан Г. Групи підтримки для жінок, які пережили насильство: методичні рекомендації. Львів, 2018.
37. Шинкаренко О. Д. Психологічні особливості жертв подружнього насильства. *Практична психологія*. 2000. № 3. С. 25-29.
38. Юрків Я. І. Насильство дітей у сім'ї як соціально-педагогічна проблема. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Педагогіка, соціальна робота». 2013. Вип. 28. С. 185–189.
39. Danyljuk I. Маргарет Мід як фундатор наукового напрямку «Культура і особистість». *Психологія і особистість*, 2013. (2), 29–42. <https://doi.org/10.33989/2226-4078.2013.2.148704>
40. De Lahunta E. A. Partner abuse. *Canadian Journal of Behavioral Science*. 2000. Vol. 33, №4. P. 116–121.
41. DeVoe E., Borges G., Conroy K. Domestic violence and Jewish woman: An exploratory study. *Journal of Religion and Abuse*. 2001. Vol. 3, №1–2.

42. Dmitrijeva D. Vardabiba pret sievieti gimene. *Psihologija Mums*. 2004. №9 (11). P. 40–45.
43. European Institute for Gender Equality (EIGE). *Intimate Partner Violence in the EU: State of Play*. Vilnius: EIGE, 2022.
44. Follingstad D. R., Dehart D. D. Defining psychological abuse of husbands toward wives: Contexts, behaviors and typologies. *Journal of Interpersonal Violence*. 2000. Vol. 15, №9. P. 891–920.
45. Heise L. Violence Against Women: An Integrated, Ecological Framework. *Violence Against Women*. 1998. Vol. 4(3). P. 262–290.
46. Hester M. The Three Planet Model: Towards an Understanding of Contradictions in Approaches to Women and Children’s Safety in Contexts of Domestic Violence. *British Journal of Social Work*. 2011. Vol. 41(5). P. 837–853.
47. Johnson M. P. *A Typology of Domestic Violence: Intimate Terrorism, Violent Resistance, and Situational Couple Violence*. Boston: Northeastern University Press, 2008.
48. Giddens A. *Sociology* (third edition). UK: Polity Press, 1997.
49. Kelly J. B., Johnson M. P. Differentiation Among Types of Intimate Partner Violence: Research Update and Implications for Interventions. *Family Court Review*. 2008. Vol. 46(3). P. 476–499.
50. Kelly L. *Surviving Sexual Violence*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1988.
51. Leone J. M., Johnson M. P., Cohan C. L., Lloyd S. E. Consequences of male partner violence for low-income minority women. *Journal of Marriage and Family*. 2004. №2.
52. Parsons T. *Essays in sociological theory* / T. Parsons. – New York, 1962.
53. Stark E. *Coercive Control: How Men Entrap Women in Personal Life*. New York: Oxford University Press, 2007.
54. UNFPA Україна. Вплив COVID-19 та воєнного стану на поширеність домашнього насильства: аналітичні записки. Київ, 2020–2024.
55. Walby S., Towers J. *Measuring Violence Against Women and Men*. London: Palgrave Macmillan, 2017.
56. Walker L. *The Battered Woman*. New York: Harper & Row, 1979.
57. World Health Organization. *Violence Against Women: Prevalence Estimates*, 2018. Geneva: WHO, 2021.